

**“FOTOĞRAFI**

**KALDIRMAK”**

**EŞİ ZORLA KAYBEDİLEN**

**KADINLARIN DENEYİMLERİ**

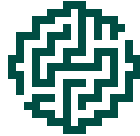
**HATİCE BOZKURT**

**ÖZLEM KAYA**

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ

HAFIZA  MERKEZİ

**“FOTOĞRAFI KALDIRMAK”  
EŞİ ZORLA KAYBEDİLEN  
KADINLARIN DENEYİMLERİ**



HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ  
Tütün Deposu  
Lüleci Hendek Caddesi 12  
Tophane 34425 İstanbul / Türkiye  
info@hafiza-merkezi.org  
www.hafiza-merkezi.org

#### YAZARLAR

Hatice Bozkurt  
Özlem Kaya

*Raporun Saha Çalışmasının Ortaya  
Koydukları başlıklı V. Bölümünün Kurgular  
ve Tanımlamalar; Kolektif Mücadele ve Bir  
Mücadele Alanı Olarak Hukuk altbaşlıkları  
Hatice Bozkurt tarafından yazılmıştır. Raporun  
geri kalan kısmının tamamı Özlem Kaya  
tarafından yazılmıştır.*

#### DANIŞMAN

Handan Çağlayan

#### YAYIMA HAZIRLAYAN

Meltem Aslan  
Özgür Sevgi Göral

#### EDİTÖR

Elçin Gen

#### DÜZELTİ

Asena Günal

#### BM GENEL YORUM ÇEVİRİ

Dara Elhüseyni

#### TASARIM

BEK

#### BASKI

Sena Ofset  
Ofis: Lityos Yolu 2. Matbaacılar Sitesi  
E Blok 6. Kat 4NE 20 Zeytinburnu/İstanbul  
T. +90 212 6133846  
www.senaofset.com.tr

#### HAKİKAT, ADALET VE HAFIZA ÇALIŞMALARI

DERNEĞİ YAYINLARI

ISBN: 978-605-85978-5-3

#### TEŞEKKÜR

Bu çalışma Cizre'de, Silopi'de, Uludere'de, Güçlükonak'ta, Şırnak'ta, Diyarbakır'da ve İstanbul'da bize evlerini açan, bizimle görüşmeyi kabul eden ve hayatlarını tüm içtenlikleriyle bizimle paylaşan kadınlar olmasa gerçekleşmezdi, hepsine ne kadar teşekkür etsek az. Çalışma kapsamında görüştüğümüz tüm kayıp eşlerine; Yakınlarını Kaybedenlerle Dayanışma Derneği'ne (YAKAY-DER) ve Mezopotamya Yakınlarını Kaybedenlerle Dayanışma Derneği'ne (MEYA-DER), özellikle de Cizre, Güçlükonak, Uludere, İdil ve Diyarbakır şubesi yöneticilerine; danışmanımız Handan Çağlayan'a, hem saha ekibinin bir parçası olarak görüşmeleri yapan hem de saha ziyaretleri sırasında bu raporun çerçevesine yorumlarıyla katkı sunan Berivan Alagöz'e; sadece editöryel okumayla kalmayarak içeriğe dair yaptığı katkılarla bizi zenginleştiren Elçin Gen'e, raporu okuyarak geliştirilmesine önemli katkılar sunan Gülnur Acar Savran ve Meltem Ahıska'ya ve son olarak Xane Dayan'a çok teşekkür ederiz.

# “FOTOĞRAFI KALDIRMAK” EŞİ ZORLA KAYBEDİLEN KADINLARIN DENEYİMLERİ



Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, bu raporun yayımlanmasına ve rapora esas teşkil eden araştırmanın yapılmasına maddi katkılarından ötürü başta Chrest Vakfı, Charles Stewart Mott Vakfı ve Oak Vakfı'na teşekkür eder. Ayrıca, maddi ve aynı katkıları için Heinrich Böll Stiftung Derneği, Açık Toplum Vakfı, Huridocs, Bülent Erkmen ve Anadolu Kültür'e de teşekkür ederiz.

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ  
HAFIZA  MERKEZİ

<b>6</b>	<b>SUNUŞ</b>
<b>9</b>	<b>I. ÖNSÖZ</b>
<b>13</b>	<b>II. TARİHSEL ARKA PLAN</b>
<b>16</b>	<b>III. ZORLA KAYBETMELERİN CİNSİYETİ</b> Savaş Ve Çatışmaların Cinsiyeti Türkiye'de Barış İhtimali Ve Kadınlar Zorla Kaybedilenlerin Eşleri
<b>23</b>	<b>IV. ARAŞTIRMA KONUSU VE YÖNTEM</b>
<b>28</b>	<b>V. SAHA ÇALIŞMASININ ORTAYA KOYDUKLARI</b> 1. Arayış 2. Dayanışma Örüntüleri: Zorluklar, İmkanlar 3. Cinsel Şiddet 4. Geçim Mücadelesi Ve Kadın Emeği 5. "Kayıp Eşi" Olmak 6. Sosyal Haklar, Sosyal Yardımlar 7. Hatırlama 8. Kurgular Ve Tanımlamalar 9. Kolektif Mücadele 10. Bir Mücadele Alanı Olarak Hukuk
<b>62</b>	<b>VI. SONUÇ VE ÖNERİLER</b>
<b>66</b>	<b>VII. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İNSAN HAKLARI KONSEYİ ZORLA YA DA İRADE DIŞI KAYBETMELER ÇALIŞMA GRUBU'NUN ZORLA KAYBETMELERDEN ETKİLENEN KADINLAR HAKKINDA KABUL ETTİĞİ GENEL YORUM</b>
<b>75</b>	<b>KAYNAKÇA</b>
<b>78</b>	<b>BİYOGRAFİLER</b>

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, çatışma dönemlerinde ve otoriter yönetimler altında yaşanan ağır insan hakkı ihlallerinin açığa çıkarılmasına, bu ihlallerle ilgili toplumsal hafızanın güçlendirilmesine ve adalet arayışlarında mağdurların desteklenmesine geçiş dönemi adaleti perspektifiyle katkı sunmak amacıyla kuruldu. Geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmanın gerçekleşmesi için, yaşanan sistematik ve ağır insan hakkı ihlallerinin uluslararası standartlara uygun bir şekilde belgelenmesi, bu ihlallerin yaşandığı alanlarda bastırılmış alternatif anlatıların toplanarak farklı toplumsal kesimlere yayılması ve hak ihlaline uğrayan grupların adalete erişiminin sağlanması gerektiği inancındayız. Geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma ancak hak ihlalleri ortaya çıkarıldığında, failer yargılandığında ve onarıcı adalet mekanizmaları devreye sokularak ihlallerin oluşturduğu tahribat telafi ve tazmin edildiğinde gerçekleşebilir.

Bu yaklaşımla, öncelikle somut bir ağır insan hakkı ihlalinden yola çıkmaya karar verdik ve zorla kaybetmeleri çalışma alanı olarak belirledik. Merkez'in ilk iki yılında yürüttüğümüz çalışmalarda kayıp yakınları, avukatlar, sivil toplum örgütü temsilcileri, hak savunucuları, baro yöneticileri ve çalışanlarıyla görüştük. Zorla kaybetme olgusunun nasıl ortaya çıktığını, devletin bu stratejiyi hangi biçimler, mekanizmalar ve örüntülerle hayata geçirdiğini anlamaya çalıştık. Zorla kaybetmelere yönelik çalışmamızın en az bunun kadar önemli bir diğer boyutu da kayıp yakınlarının deneyimlerini anlama çabası oldu. Ayrıca, Türkiye'de hukuk alanının bu suçların faillerinin açığa çıkarılması ve yargılanması, onarıcı adalet mekanizmalarının oluşturulması konusunda ne tür yapısal engeller içerdiğini anlamaya çalıştık.

2013 yılında Şırnak'ta yaptığımız saha araştırmasının sonuçlarını ortaya koyan Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler raporunu ve zorla kaybetmelerin hukuki boyutunu ele aldığımız Zorla Kaybetmeler ve Yargının Tutumu raporunu yayımladık. Her iki rapora da Hakikat Adalet Hafıza Merkezi'nin internet sitesinden ([www.hafiza-merkezi.org](http://www.hafiza-merkezi.org)) ulaşılabilir. Yanısıra hazırladığımız veritabanında 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Türkiye'de zorla kaybedilenlerin kişisel bilgileri, kaybedilme tarihi ve yerleri, kaybedilme öyküleri, kayıp olayına ilişkin hukuki veriler ve suçun şüphelileri yer alıyor. Veritabanımıza [www.zorlakaybedilenler.org](http://www.zorlakaybedilenler.org) adresinden ulaşılabilir.

Tüm bu çalışmaları yaparken, özellikle de kayıp yakınlarının zorla kaybetmeyi nasıl yaşadıklarına odaklanınca, konuya toplumsal cinsiyet perspektifiyle yaklaşmanın ne kadar önemli olduğunu bir kez daha anladık. Çünkü kadınlar zorla kaybedilenin arkasında kalanlar olarak erkeklerden çok daha farklı

deneyimler yaşıyor, benzer olayların hayatlarındaki etkisi erkek egemen sistem nedeniyle farklılaşıyor. Kadınların “geride kalanlar” olarak neler yaşadığını ortaya çıkarmak da yeterli değil, bu deneyimleri mümkün kılan egemenlik ilişkilerini sorunsallaştırmak da şart. Zira, geçmişle hesaplaşma ve adaletin tesisi süreci, geride kalan kadınların farklılaşan deneyimleri, ihtiyaçları ve talepleri de dikkate alınarak belirlenmeli; bu farklılaşmayı yaratan cinsiyetçi güç ilişkilerini de hedef almalı.

Bu rapor, kaybedilenlerin eşlerinin deneyimlerine odaklanarak bu ağır hak ihlaline cinsiyet perspektifinden bakma çabasının bir ürünü. Raporda cevaplarını bulmak istediğimiz sorular şunlar: Zorla kaybedilenlerin eşleri bu süreci nasıl yaşadı, hayatları nasıl değişti, kimlerle dayanışma ilişkisi kurdu, kaybedilme sonrasında nasıl bir mücadele verdi, hangi sosyal haklarından mahrum kaldı? Tüm dünya örneklerinde olduğu gibi Türkiye’de de zorla kaybetmelere karşı mücadele ağırlıklı olarak kadınlar tarafından yürütülüyor. Bu raporun da, kadınların devam eden mücadelesine bir katkı olmasını umuyoruz.

İnsan hakları literatürü, kavramları ve açtığı tartışma alanı, 1980'lerden itibaren Türkiye'de hepimizin hayatında önemli değişikliklere yol açtı. İnsan hakları kavramı, bu kavrama yönelik tüm eleştirel yaklaşımlara rağmen, yurttaşlar olarak hepimizin sahip olduğu ve ne yapmış olursak olalım ihlal edilemeyecek, dokunulamayacak bir alanı ve haklar manzumesini tanımladı. İnsan onuru, çekirdek veya dokunulamaz haklar, insanlığa karşı suç, savaş suçları gibi kavramları hem hayatımıza hem de tartışmalarımıza soktu. Buna göre, yurttaşlar ne yapmış olursa olsun devlet onlara işkence yapamaz, onları kaybedemez, bedensel bütünlüklerine dokunamaz. Fakat insan hakları mücadelesinden alınan en önemli ders, bu tür kavramlarla sınırlı değildi şüphesiz. Bu yaklaşım, aynı zamanda tüm hak savunucularına, yeni bir hak arama dilini, kültürünü ve mücadelesini de öğretti.

Bugün bu literatüre ve mücadele alanına baktığımızda belki de ilk göze çarpan şey bu alanı 'cinsiyetlendirme'nin ne kadar temel ve önemli bir ihtiyaç olduğu. Haklarından sözünü ettiğimiz 'insan', gündelik hayatını kadın veya erkek olarak, eşcinsel veya heteroseksüel olarak geçiriyor. Cinsiyete dayalı farklı deneyimlerin yanı sıra, etnik köken, dinsel inanış, sınıfsal konum gibi farklı aidiyetler de deneyimlerimizi belirliyor. Yani insanlar farklı cinsiyetlere, cinsel yönelimlere, etnik veya dinsel aidiyetlere sahipler; bu farklılıklar listesi sabit de değil üstelik, yeni kimlikler veya alt-kimlikler sürekli bu listeye eklenebiliyor. Bu farklılıkların her biri de çok farklı deneyimlere, çok farklı gündelik hayatlara ve belki de en önemlisi çok farklı hak ihlallerine denk düşüyor. Tam da bu nedenle, insan hakları mücadelesi ve dili bu farklılıkları yakaladığı ve kendi yaklaşımında farklı deneyimleri ve farklı hak ihlallerini görünür kıldığı oranda kapsayıcı hale geliyor.

Farklı cinsiyetlere, cinsel yönelimlere ve cinsiyet kimliklerine sahip insanların, ağır ve sistematik insan hakkı ihlallerinin yaşandığı dönemleri deneyimleme biçimleri de çok farklı oluyor. Homojen ve yekpare bir 'insan hakları' anlatısı ise bu farklılıkların

üstünü örtüyor ve ağır insan hakkı ihlallerini, yaşanan deneyimlerin çeşitliliğinin aksine, tektipleştiriyor. O nedenle insan hakları alanını 'cinsiyetlendirmek' sadece kadınların özgül deneyimlerini görünür kılmak anlamına gelmiyor; aynı zamanda yaşananları tüm karmaşıklığıyla, hakikate daha yakın bir şekilde ortaya koymak anlamına geliyor. Dolayısıyla bu alanı cinsiyetlendirmek derken kastettiğimiz sadece kadınların deneyimini insan hakları literatürüne eklemek değil. Önemli olan, hak ihlallerine karşı yürütülecek mücadeleyi kadınların deneyimini de dikkate alarak yeni baştan şekillendirmek. İnsan dediğimiz varlığın tektip bir deneyimden geçmediğini, farklı farklı aidiyetler nedeniyle çok farklı ve karmaşık deneyimler yaşadığını ve bunun da çok farklı hak ihlalleri ve mücadeleleri anlamına geldiğini kabul etmek, insan hakları alanına yeni bir gözle bakmak demek.

Bu alanı 'cinsiyetlendirme' ihtiyacı sadece Türkiye'ye de has değil üstelik. Dünyanın her yerinde aktivistler, yazarlar, araştırmacılar, hak savunucuları insan hakları alanının kadınların deneyimini içererek yeniden kurulması için mücadele ediyor. Örneğin Arjantinli kadınların maruz kaldığı devlet terörü pratikleri üzerine çalışan araştırmacı Nancy Caro Hollander, 1980'li yıllarda Latin Amerika'da ağır ve sistematik insan hakkı ihlalleri belgelenirken kadınların yaşadığı özel ihlalleri anlatma, yazma ve ortaya koyma sürecinde ne kadar zorlandıklarını anlatıyor. Hollander'e göre bunun sebebi o tarihte "henüz bu deneyimleri ifade edecek ve açıkça ortaya koyacak dilin ve araçların oluşmamış" olması.<sup>1</sup> 1980'li yıllardan bugüne insan hakları alanını 'cinsiyet körü' halinden çıkarmak ve cinsiyetlendirerek yeniden oluşturmak yönünde çok önemli çabalar sarf edildi şüphesiz. Son yıllarda dünya çapında yapılan araştırma ve çalışmalarda ağır ve sistematik insan hakkı ihlallerinin bugüne kadar pek üzerinde durulmamış yönleri, özellikle de feminist araştırmacılar tarafından, titizlikle ele alındı: Soykırımların ve devlet şiddetinin farklı tezahürlerinin yarattığı yıkımın

<sup>1</sup> Hollander, N. C. "The Gendering of Human Rights: Women and the Latin American Terrorist State". 1996:42.

cinsiyet temelinden analizi ve milliyetçiliğin bastırıldığı kadınların farklı deneyimlerinin açığa çıkarılması; cinsel şiddetin tüm boyutlarıyla –taciz, tecavüz, seks işçiliğine zorlanmak, seks köleliği, zorla kürtaj ve zorla hamile bırakılmak, gibi– konuşulur ve görünür hale getirilmesi; ekonomik şiddet ve yoksulluğun kadınların gündelik hayatı üzerindeki yapısal etkilerinin sorunsallaştırılması ve farklı etnik kökenlere sahip kadınların dilsel bariyerlere takılarak hak mücadelesinden alıkonmalarının bir kültürel şiddet biçimi olarak ortaya konması.

Aynı eğilim insan hakları mücadelesinde son otuz yıldır önemli bir yer tutmuş olan geçiş dönemi adaleti (*transitional justice*) yaklaşımında da giderek güçleniyor. Geçiş dönemi adaleti yaklaşımı, savaşlar, etnik çatışmalar, askeri darbeler ve otoriter rejimler sırasında yaşanan ağır ve sistematik insan hakkı ihlallerinin giderilmesi için hayata geçirilen mekanizmaların bütünü içeriyor. Bu mekanizmalar, devletin yaşananları tanımasını, telafi ve tazmin etmesini sağlamak için kullanılıyor. Fakat geçiş dönemi adaleti yaklaşımı sadece devlet odaklı değil; toplumun farklı kesimlerinin yaşanan ağır ve sistematik hak ihlallerinin yarattığı siyasi, kültürel ve insani bakiyeyle hesaplaşmasını da hedefliyor. Mağdur odaklı hakikat komisyonları, faillerin hesap vermesine yönelik ceza yargılamaları, bu suçlara karışmış devlet görevlilerinin işten el çektirilmelerini de içeren kurumsal reformlar, ve müze ya da anma yerleri aracılığıyla oluşturulan hafıza mekanları, bu hedef doğrultusunda başvuru temel mekanizmalar. İşte bütün bu mekanizmaları toplumsal cinsiyet çalışmalarının ışığında yeniden değerlendirmek ve kadınların deneyimlerini kapsayacak şekilde yeniden yapılandırmak, geçiş dönemi adaleti tartışmalarında, özellikle de son on yıldır, merkezi bir yer tutuyor. Hakikat Komisyonları'nın üyeleri seçilirken kadınların eşit temsili için mücadele etmekten kadınlara karşı işlenen suçların açığa çıkarılmasına, anma yerlerinde farklı kadınlık deneyimlerinin de hatırlanmasından kadınların ekonomik ve hukuki alandan dışlanmasına kadar birçok mesele kadınların perspektifinden ele alınıyor, onların deneyimi açığa çıkarılarak

konuşuluyor.<sup>2</sup> Bu mücadele somut sonuçlar da verdi üstelik; örneğin 2001 yılında Doğu Timor'da kurulan Kabul, Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (Commission for Reception, Truth and Reconciliation - CARV) cinsel şiddet ve diğer tematik alanlarda toplumsal cinsiyet temelinde en geniş kapsamlı araştırma ve analizin yapıldığı sonuç raporunu yayımladı.<sup>3</sup> Bir başka örnek eski Yugoslavya ülkelerinde işlenen suçların yargıya taşınması için Lahey'de kurulan Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin tecavüz suçuyla ilgili olarak aldığı kararlar. Mahkeme, 2001 yılında verdiği *Kunarac* kararında, tecavüzü insanlığa karşı suç olarak tanımlıyor ve kadınlara karşı işlenen suçların insanlığa karşı suç kapsamında ele alınması mücadelesine somut olarak katkıda bulunuyor.<sup>4</sup>

Türkiye'ye baktığımızdaysa, çok önemli çalışmaların ve etkileyici bir birikimin varlığına rağmen, geçmişte yaşanan ağır insan hakkı ihlalleriyle hesaplaşılması sürecine toplumsal cinsiyet temelinden bakmanın insan hakları çalışmalarında hakim yaklaşım olmadığını kolaylıkla görebiliriz.<sup>5</sup> Türkiye, ağır insan hakkı ihlalleri konusunda sicili son derece kabarık bir ülke, ve birbirinden farklı biçimlerde de olsa birçok otoriter dönemden geçti. Tüm bu alanlara kadınların özgül deneyimleri ışığında bakmak çok önemli hikayeler ortaya çıkarabilir. Öncelikle, böyle bir bakış açısıyla, devlet şiddetinin hiçbir zaman yekpare bir şekilde tecrübe edilmediği, farklı aidiyetleri olan insanların bu süreci farklı biçimlerde tecrübe ettikleri görülür. İkinci olarak da, bu ihlallerin yarattığı çokboyutlu, çokkatmanlı ve farklı onarımlar gerektiren tahribatlara karşı çokkatmanlı ve farklılaşmış çözüm önerileri üretmek gerektiği anlaşılır.

<sup>2</sup> Valji, N. "Bir Fırsat Penceresi: Kadınlar İçin Geçiş Dönemi Adaleti Çalışmaları". 2010. [http://ynt4254.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Valji\\_Kad%C4%B1nGe%C3%A7i%C5%9FD%C3%B6nemiAdaleti\\_pb2010.pdf](http://ynt4254.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Valji_Kad%C4%B1nGe%C3%A7i%C5%9FD%C3%B6nemiAdaleti_pb2010.pdf)

<sup>3</sup> Vesiah, N. "Hakikat Komisyonları ve Toplumsal Cinsiyet: Ülkeler, Politikalar ve Usul ve Yöntemler". 2006.

<sup>4</sup> Turano, L. C. "The Gender Dimension of Transitional Justice Mechanisms". 2011:1055.

<sup>5</sup> Bu alanda çok önemli çalışmalar var. Bkz. Barış için Kadın Girişimi Çözüm Süreci Raporu, 2013; Sirman, N. 2002; Çağlayan, H. 2007; Acar, F. ve Ertürk, Y. 2011; Üstündağ, N. 2013.

Dahası kadınların deneyimlerini açığa çıkarmak, zaman zaman insan hakları çalışmalarında bile rastlanan, kadınlara yönelik tek yanlı bakışı kırmamızı da sağlar. Kadınlar sadece “geride kalanlar”, “mağdurlar” ya da “çifte ezilenler” konumunda değiller. Kaybedilenlerin eşlerinin bu raporda anlatılan hikayeleri sayesinde duyulur olmasını umduğumuz bambaşka roller oynamış, çok daha karmaşık bir tecrübeler toplamı yaratmışlar. Ağır hak ihlallerinin en yaygın olduğu zamanlarda kadınlar sadece ayakta kalmamış, aynı zamanda muazzam bir ekonomik eşitsizlik ilişkisi içinde bile çalışmışlar, ailelerine bakmışlar. Bütün bir gündelik yaşamı örgütlemişler, politika yapmışlar, kâh uzlaşmış kâh itiraz etmişler, dayanışma ağları oluşturmuşlar, kâh susmuş kâh öfkelenmişler, mahkeme kapılarına gitmişler, ve birbirlerini dinlemişler. Kadınların gündelik deneyimlerine bakmak, seslerini duymaya gayret etmek aynı zamanda makro politika düzeyinde görülmecek birçok başka etkinliği, anlamı ve duyguyu da görmek anlamına geliyor. Üstelik bu gündelik deneyimler bütünü dünyanın başka yerlerindeki kadınlarla önemli benzerlikler de gösteriyor. Örneğin Nepal’de yine zorla kaybedilenlerin eşleriyle görüşülerek hazırlanan bir rapor, hukuk alanından sistematik olarak dışlanmanın ve hukukun uzmanlık isteyen ağırdalı ve karmaşık dilinin kadınları nasıl bu alanda başka erkeklere bağımlı kıldığını anlatıyor.<sup>6</sup> Keza Kolombiyalı kadın örgütü Sisma Mujer’in yayımladığı rapora göre kadınların hukuk mekanizmalarına başvuramamalarının en önemli sebebi faillerin, neredeyse istisnasız devam eden cezasızlık aracılığıyla korunması.<sup>7</sup> Elinizdeki raporda kayıp eşlerinin çok benzer deneyimlerini okuyacaksınız. Bu türden benzerlikler kadınlığın soyut bir kategori olmadığını, ortak deneyimlerle biraraya gelen kadınlara işaret ettiğini gösteriyor. Üstelik milliyetçi ve ‘biz bize

<sup>6</sup> Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) Bilgi Notu, “Beyond Relief: Addressing the Rights and Needs of Nepal’s Wives of the Disappeared”. 2013:9. <http://ictj.org/publication/beyond-relief-addressing-rights-and-needs-nepal-wives-disappeared>

<sup>7</sup> Mujer, S. “Columbia: Women, Conflict-Related Sexual Violence and the Peace Process”. 2013:5. [http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ABColumbia\\_Conflict\\_related\\_sexual\\_violence\\_report.pdf](http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ABColumbia_Conflict_related_sexual_violence_report.pdf)

benzeriz’ci yaklaşımlara rağmen kadınların, hemcinslerinin uluslararası deneyimleriyle ne kadar zenginleşebileceğini de ortaya koyuyor.

Kaybedilenlerin eşlerinin yaşadığı deneyimlerin karmaşıklığı ve çokboyutluluğu, insanların ağır hak ihlallerine ya da yoğun devlet şiddetine maruz kaldığı zamanlarda verdikleri yanıtlara da başka bir gözle bakmamızı sağlıyor. Farklı kadınların farklı yanıtlarını görmemizi sağlıyor; kadınların yaşa, eğitime, deneyime, etnik kökene, siyasi aidiyete bağlı olarak aslında birbirlerinden nasıl farklı tecrübeler edinebileceğini görüyoruz. Dolayısıyla ağır insan hakkı ihlallerinin yarattığı tahribatı nasıl giderebileceğimizi tartışırken bu çok farklı deneyimlerin hepsini içeren bir dil kurmak gerekiyor. Bu rapor tam da bu dilin kurulmasına katkı sağlamak için yazıldı. Kayıpların eşi olan kadınların kendi yaşamlarını, kaybedilmeyi, öncesini ve sonrasını, ayakta kalma stratejilerini kendi dillerinden, kendi seslerinden duymak ve dinlemek istedik. Rapor aynı zamanda kadınların deneyimini içeren bir geçiş dönemi adaleti perspektifi oluşturmanın adımlarından biri olsun istedik. Tüm bunlara ilişkin kolektif bir çabayı ve yeni çalışmalarını çağırırız istedik. Kadınların deneyimleri o kadar geniş ve yazılacak o kadar çok şey var ki... Kayıp eşlerinin anlatılarına dayanan bu rapor umuyoruz ki böyle bir çabayı teşvik eder.

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi  
Hafıza Çalışmaları Programı



Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ordunun ülke yönetimine üçüncü kez el koyduğu 12 Eylül 1980 darbesi, her açıdan büyük bir tarihi değişim momenti idi. Bu tarihsel momentin belirleyici unsurları, devletin bütün kurumlarıyla militarizm tarafından şekillendirildiği, toplumun militarist denetim altına alındığı, devlet şiddetinin tüm muhalefeti bastırarak şekilde uygulandığı, tüm bu zor kullanımının anayasal olarak da güvence altına alınarak<sup>8</sup> faillerin cezasızlık zırhıyla korunduğu bir dönem olmasıydı. Bu dönemde aynı zamanda, devlet gücünü sağlamlaştıracak milliyetçi ve tekçi politikalar da güçlendirildi. Cunta sonrasının bu ikliminde, “Kürt meselesi” olarak andığımız ve Türkiye'nin son otuz yılını şekillendirmiş etno-politik mesele tarih sahnesine çıktı. 1984 yılında Kürdistan İşçi Partisi'nin (Partiya Karkerên Kurdistan – PKK) Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla silahlı bir gerilla gücü olarak ortaya çıkmasından bir yıl önce yapılan seçimlerle ordu ülke yönetiminden çekilmişti. Ancak, izleyen yıllarda PKK gerilla güçlerine karşı başlatılan savaş, askeri kontrolün özellikle de Kürt vatandaşlar üzerindeki etkisinin artarak devam etmesine yol açtı. 1984 yılında ilk olarak 8 ilde (Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli ve Van) ilan edilen olağanüstü hal, 1994'e varıldığında 14 ilde uygulanır hale gelmişti ve bu durum 2002 yılına kadar devam etti. Olağanüstü hal bölge valilikleri geniş yetkilerle donatıldı. Ordu işleyişindeki düşük yoğunluklu savaşa uygun yeniden yapılandırılmaların yanında, 1985 yılından itibaren uygulanmaya başlanan koruculuk sistemiyle<sup>9</sup> bu savaş stratejisi desteklendi.

---

**8** 1982 Anayasası'nın geçici 15. Maddesi “12 Eylül 1980 tarihinden, ilk genel seçimler sonucu toplanacak Türkiye Büyük Millet Meclisinin Başkanlık Divanını oluşturuncaya kadar geçecek süre içinde, yasama ve yürütme yetkilerini Türk milleti adına kullanan, 2356 sayılı Kanunla kurulu Millî Güvenlik Konseyinin, bu Konseyin yönetimi döneminde kurulmuş hükümetlerin, 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanunla görev ifa eden Danışma Meclisinin her türlü karar ve tasarruflarından dolayı haklarında cezaî, malî veya hukukî sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz” hükmünü içermektedir. (<http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/anayasa.maddeler?p3=215>)

**9** 26 Mart 1985 tarihinde 442 sayılı Köy Kanunu'nun 74. Maddesinde 3175 sayılı kanun ile değişiklik yapılarak geçici köy koruculuğu sistemi yürürlüğe kondu. Aynı Köy Kanunu'na dayanarak gönüllü köy koruculuğu da uygulanmaya başlandı. Hem geçici, hem de gönüllü köy korucuları devlet tarafından silahlandırılarak PKK ile mücadelede aktif olarak

Tüm bunlar, Kürt hareketinin 1990'lı yıllarda toplumsal tabanını güçlendirmesiyle birlikte devlet tarafından gerekli görülen politika değişiminin kurumsal adımlarıydı. Artık hedef sadece gerilla güçleri değil, gerilla güçlerini politik düzeyde destekleyenler ve daha genel olarak devletin politikalarının destekleyicisi ve uygulayıcısı olmak istemeyenlerdi. Genel olarak 'alan hakimiyeti ve örgüte lojistik desteği kesme' olarak ifade edilen bu yaklaşımla birlikte yasadışı ve keyfi infazlar, zorla kaybetmeler ve zorla göç ettirme özellikle 90'larda Kürt halkının yaşamının bir parçası haline geldi.

Türkiye'de 'terörle mücadele' konseptinin yarattığı en ağır hak ihlallerinden biri olarak kullanılan zorla kaybetmeler, bu tarihsel momentte, bütünlüklü bir politikanın ayağı olarak çok daha sistematik biçimde uygulanmaya başladı. Elimizdeki kesin olmayan verilere göre,<sup>10</sup> zorla kaybedilenlerin sayıca en fazla olduğu dönem 1993 ve 1996 yılları arası. 1992 yılında 22 olan zorla kaybedilen sayısı, 1993 yılında 103'e, 1994 yılında 518'e yükselmiş. 1995 yılında 232, 1996 yılında 170, 1997 yılında da 94 kişi zorla kaybedilmiş. Zorla kaybetmelerin en yoğun olarak görüldüğü iller ise, dönemin OHAL bölgesinde yer alan iller. Diyarbakır, Şırnak ve Mardin bu illerin başında geliyor. Zorla kaybetme stratejisi 12 Eylül 1980 darbesinin ardından Türkiye toplumunun tümüne –özellikle de silahlı sol örgüt üyesi olduğu iddia edilen sendikacı, öğrenci ve siyasetçilere– karşı kullanılırken, 80'lerin sonu ve 90'ların başından itibaren bir OHAL stratejisi olarak kullanıldı.

Yıl ve bölge bazında zorla kaybetmelere

görevlendirildi. Diğer kurumsal değişiklikler gibi köy koruculuğu sistemi de 'sadiq vatandaşlarla' diğerlerini ayırtırmak üzere kullanıldı. (Bkz. Kurban, D. 2009; Balta-Paker, E., Akça, İ. 2013; Özar, Ş., Uçarlar, N., Aytar, O. 2013.)

**10** Zorla kaybetmeler alanında şimdiye kadar çok önemli çalışmalar yapıldı. Başta İnsan Hakları Derneği (İHD), Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV), Yakınlarını Kaybeden Ailelerle Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (YAKAY-DER) olmak üzere birçok hak örgütü ve araştırmacı zorla kaybedilenlere dair listeler yayınladı. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak bu çalışmaya başladığımızda ilk olarak, şimdiye kadar yayımlanan zorla kaybedilenler listelerini karşılaştırarak bir araya getirdik. Amacımız belirttiğimiz doğrulama kriterleri üzerinden bu listeyi otabildiğince kesinleştirmek. Kesinleştirdiğimiz isimlerle ilgili en güncel bilgiye [www.zorlakaybedilenler.org](http://www.zorlakaybedilenler.org) adresinden ulaşabilirsiniz.

bakarsak, OHAL bölgesinin ve savaşın en yoğun yaşandığı yılların öne çıkması bu suçun 90'larda sistematik olarak hayata geçirilen bir strateji olduğunu ortaya koyuyor.<sup>11</sup>

Bütün bunların yanında, zorla kaybetme, savaş ve çatışma dönemlerinde kullanılan tüm diğer yöntemler gibi cinsiyetli bir şiddet türü. Bu devlet şiddetinin cinsiyetinin göstergelerinin başında Türkiye özelinde kayıpların yüzde 97'sinin erkek olması geliyor.<sup>12</sup> Zorla kaybedilenlerin arkasında kalan, onları arayan, zorla kaybetmelerin yaşandığı çatışmalı ortamın militarist politikalarından doğrudan etkilenen, tüm bu koşullar altında bir yandan hayatta kalma mücadelesi verirken bir yandan da kayıplarını bulmak, faillerin cezalandırılmasını sağlamak ve yaşananları unutturmamak için mücadele eden, toplumun hafızasını canlı tutma çabasıyla gündelik hayatlarındaki yası dindiremeyenler ise kadınlar.

Bu raporda muradımız zorla kaybetmelerin etkisini cinsiyet temelli olarak analiz etmek. Bunu yaparken bir yandan zorla kaybetmelerin nasıl yaşandığıyla ilgili olarak kadınların özgül deneyimlerini de içeren daha bütünlüklü bir resim ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz. Diğer yandan, geride kalanların talepleri ve ihtiyaçlarıyla şekillenecek geçmişle hesaplaşma yöntemlerinin, toplumsal cinsiyetle ilgili yönleri hesaba katılarak belirlenmesi gereğine vurgu yapmak istiyoruz.

---

**11** Bu bölüm Hafıza Merkezi'nin *Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler* raporuna dayanarak hazırlanmıştır. Bkz. Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. *Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler*. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, 2013:14-20.

**12** Hakikat Adalet Hafıza Merkezi Cezasızlıkla Mücadele Ekibi'nin ilk sene sonunda elimizdeki 252 dava dosyası ve dilekçe üzerinden yaptığı çalışma için bkz. <http://hafiza-merkezi.org/duyuru.aspx?NewsId=326&LngId=1>

# ZORLA KAYBETMELERİN

## CİNSİYETİ

Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu, 14 Şubat 2013 tarihinde zorla kaybetmelerden etkilenen kadınlar üzerine bir genel yorum yayınladı.<sup>13</sup> BM'nin yorumuna göre kadınlar zorla kaybetmelerden üç temel şekilde etkileniyorlar: Birincisi zorla kaybedilenler olarak, ikincisi zorla kaybedilenlerin yakınları olarak, üçüncüsü zorla kaybetme sonucunda ortaya çıkan durumdan zarar görenler olarak.

Sadece Türkiye'de değil, dünyanın genelinde zorla kaybedilenlerin çoğunluğunu erkekler oluşturuyor. Buna rağmen kadınların bazen kadın oldukları için,<sup>14</sup> bazen de belli bir gruba, etnisiteye mensup oldukları için kaybedildiği durumlar da var. Kadınların zorla kaybedildikleri durumlarda karşılaştıkları şiddet çoğunlukla sadece zorla kaybetmeyle sınırlı kalmıyor, çoğu durumda kadınlar zorla kaybetmenin yanında cinsel şiddete de maruz kalıyorlar.<sup>15</sup>

Kadınlar, geride kalanlar olarak da zorla kaybetmeden doğrudan etkileniyorlar. Zorla kaybedilen kişinin akıbetiyle ilgili belirsizlik onları sürekli bir bekleyiş içinde bıraktığı için yeni hayat koşullarına uyum göstermekte zorlanıyorlar. Aynı belirsizlik, geride kalan kadınları eşlerinin, oğullarının, babalarının

**13** Genel yorumun tamamının Türkçe çevirisini raporun arkasında bulabilirsiniz. İngilizce metnin aslı için bkz. <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/112/57/PDF/G1311257.pdf?OpenElement>

**14** Kadınlar, kadın oldukları için zorla kaybetmenin mağdurları oldukları durumda, aynı zamanda toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin de mağduru olmaktadır. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet kadınlara yönelik ayrımcılığın hem nedeni hem de sonucudur. (BM İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu Genel Yorumu, No.3)

**15** Zorla kaybedilen kadınlar taciz, tecavüz gibi fiziksel ve cinsel şiddete maruz kalıyorlar. Bazen kadınlar cinsel saldırılar sonucunda hamile kalabiliyorlar ya da hamile kadınların zorla kaybedildiği durumlarda, doğumun gerçekleşip gerçekleşmediği, gerçekleştiyse çocuğun akıbeti gibi sorunlar nedeniyle ilave mağduriyetler yaşıyor (BM İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu Genel Yorumu, No.8-9.) Arjantin'deki Devlet Terörü Mağdurları için Hafıza ve Anıt Parkı'nda bulunan Devlet Terörü Mağdurları Anıtı'nda zorla kaybedilen ya da öldürülen insanların isimleri yer alıyor. Kaybolduklarında hamile olan kadınların isimlerinin yanına hamile oldukları notu da düşülmüş. Bkz. [http://www.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Arjantin/ARG\\_Raporu\\_TR.pdf](http://www.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Arjantin/ARG_Raporu_TR.pdf)

ölümü durumunda yararlanabilecekleri birtakım sosyal hak ve yardımlardan mahrum bırakıyor ve bu durum onların ekonomik ve sosyal anlamda daha da marjinalleşmesine yol açıyor. Özellikle de zorla kaybedilen erkek evin geçimini sağlayan kişi ise, kadınlar çok büyük bir ekonomik yükü karşı karşıya kalıyor. Erkek egemen sistem nedeniyle, kadınlar zorla kaybedilenlerin yakınları ve zorla kaybetmeyle ortaya çıkan durumlardan zarar görenler olarak, aynı durumdaki erkeklerden daha farklı zorluklarla karşılaşılıyorlar. Toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle kadınların, geride kalan aile fertlerinin maddi ve manevi sorumluluğunu tek başlarına almaları, gündelik hayatın düzenini sağlamaları bekleniyor. Evin ve çocukların sorumluluğu kadınların üzerinde olduğundan, eşlerinin kaybedilmiş olması bu sorumluluğu artırıyor. Bu sorumluluk kadınların zorla kaybedilen yakınlarını arayıp arayamamalarını dahi belirleyebiliyor. Karşılaştıkları ekonomik yükü baş etmek üzere işgücü piyasasına çıktıklarında, cinsiyetçi bir yapının içinde güvencesiz koşullarda çalışmak zorunda kalıyorlar. Eşleri zorla kaybedilen kadınlar, toplumsal konumları ve toplum tarafından onlara yüklenen sorumluluklar açısından, boşanmış ya da eşleri ölmüş kadınlardan da farklılaşıyorlar. Erkek egemen sistemde, kadınların toplumsal konumları aile kurumu içinde erkeklerle ilişkileri üzerinden tanımlanıyor. Bu durum kadınların eşit bireyler olarak tanımlanması önündeki en büyük engelken, çoğu durumda kadınların bu konumun sınırlarının yeniden çizilmesi için mücadele ettikleri de açık. Ancak eşi zorla kaybedilen kadınlar için durum farklı. Bu kadınlar ne 'evli', ne 'dul', ne de 'boşanmış'. Bu belirsizlik, hem kadınların toplumsal ve hukuki olarak tanımlanmasını, hem de onların kendi kimliklerini tanımlama mücadelelerini zorlaştırabiliyor.

Öte yandan, zorla kaybetme stratejisi devlet tarafından savaş ve çatışma dönemlerinde ya da otoriter yönetimler altında uygulanıyor. Bu türden savaş ve çatışma durumlarının kadınlar üzerindeki etkisi erkeklerden çok daha farklı. Zira savaş ve çatışma durumları erkek egemenliği dahil toplumdaki tüm diğer

egemenlik sistemlerinin birbiriyle etkileşimi içinde belirleniyor ve çoğu durumda erkek egemenliğini yeniden üretiyor.

## Savaş ve Çatışmaların Cinsiyeti

Cynthia Cockburn'e göre çatışma zamanlarında kadınların hayatları cinsiyetçilikten üç farklı şekilde etkilenir. Bunlardan birincisi silahlı gruplara katılma, ikincisi kadın bedenine yönelik vahşi saldırılar ve sonuncusu da gündelik hayatın aksamaması.<sup>16</sup> Kadınlar silahlı güçlerde aktif olarak yer alabilirler. Ancak bu, savaşan orduların kendiliğinden cinsiyet eşitlikçi olacağı anlamına gelmez. Ayrıca, kadınların gerilla güçlerine katılmaları ile, devletin militarist politikalarının uygulayıcısı olarak orduya katılmaları arasında çok temel farklar var; gerilla mücadelesinin kadın özgürlüğünü hedefleyip hedeflemediği de, kadınların bu gruplardaki konumunu etkileyen bir boyut. İkinci olarak, doğrudan insan bedenine yönelik saldırılar, savaş döneminde en yaygın görülen şiddet türü. Bu şiddet kadın ve erkek bedenlerini farklı şekillerde hedef alıyor. Kadınlar devlet şiddetiyle ya da devlet şiddetinin kışkırttığı doğrudan erkek şiddetiyle karşı karşıya kalıyorlar. Ve son olarak, cinsiyetçi işbölümü çerçevesinde kadınlardan toplumsal yeniden üretimi sağlamaları beklediği için, onların 'savaş' çoğunlukla kendilerinin ve çevrelerindeki kadınların yaşamlarını devam ettirmek için. Savaşlardaki deneyim farkına dikkat çeken çalışmalarda, çatışma zamanlarında erkeklerin ve kadınların karşılaştıkları farklı güçlükler şöyle tarif ediliyor: Öldürülen, alıkonulanların çoğu erkek iken, evlerini terk etmek zorunda kalan ve son derece kötü koşullarda ve yoksulluk içinde yaşayanların çoğu kadınlardır.<sup>17</sup>

'Günlük yaşamı', insanların normal koşullarda güçlükle ve cesaretle idare ettiği girift

<sup>16</sup> Cockburn, C. "Gender, Armed Conflict and Political Violence". 1999:9.

<sup>17</sup> Hayner, P. *Unspeakable Truths*. 2001:85.

hayatta kalma ve geçim sağlama sistemlerini zalimce tahrip eden savaş,<sup>18</sup> toplumsal yaşamın düzenlenmesi işini, tıpkı öncesinde olduğu gibi kadınlara bırakıyor. Nira Yuval-Davis'e göre, savaş ve çatışma öncesindeki hayat koşullarının kaybı kadınlar için savaşın en yıkıcı sonuçlarından biri.<sup>19</sup> Örneğin, çok tahrip edici bir deneyim olan tecavüz, savaşın cinsiyetlendirilmiş etkilerinin en sert örneklerinden biri olmasına rağmen, kadınlar için bundan başka temel deneyimler de var. Erkek egemen sistemin görünmez kıldığı, kadınların 'görev alanı'nda sayılan gündelik hayatın düzenlenmesi işi, savaş ve çatışma durumlarının tahrip edici etkisiyle çok daha ağırlaşıyor.

Kadınların omuzlarına yüklenen toplumsal yapıyı yeniden üretme görevi, savaş ve çatışma dönemlerinin yıkıcı etkisiyle zorlaşırken, anlamı da farklılaşıyor. Cemaatin, toplumsal dokunun, en somut haliyle aile kurumunun devam etmesi, kadınların karşılıksız emeğine ve bedenlerinin denetimini erkeklere devretmelerine bağlıken, savaş dönemlerinde bu roller çok daha 'gerekli' görülebiliyor. Kadınlar savaş zamanlarında hem artık savaşamayacak durumda olan hastaların, yaralıların, sakatların bakıcısı hem de geleceğin savaşçılarını yetiştirenler konumundalar. Örneğin, Irak Savaşı sırasında İran devleti dul ve bekar kadınlara bir miktar çeyiz parası vererek yaralı ve sakat askerlerle evlenmelerini teşvik ediyordu, böylece devletin kendi 'kahramanları'na bakma yükümlülüğü ortadan kalkıyordu.<sup>20</sup>

Kadınların savaş ve çatışma dönemlerindeki deneyimleri üzerine, kadın mücadelesinin de etkisiyle artık çok daha fazla konuşuluyor. Tarih, büyük ölçüde erkeklerin birbiriyle savaşı ve bu savaşların beslediği militarizasyon süreçleri şeklinde okunagelmışken, konuya kadınlar açısından bakma yaklaşımı görece yakın bir tarihte ortaya çıktı. Ancak bu yaklaşım

<sup>18</sup> Cockburn, C. *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi*. 2009:251.

<sup>19</sup> Yuval-Davis, N. *Cinsiyet ve Millet*. 2010:204.

<sup>20</sup> Afshar, H. "Women and Wars: Some Trajectories Towards a Feminist Peace". 2003:178-188.

çerçevesinde, kadınların deneyimini belirleyen toplumsal cinsiyet sistemini bir analiz kategorisi olarak almak gerekiyor.<sup>21</sup> Savaş ve çatışma süreçlerini cinsiyetlendirilmiş süreçler olarak ele almak ve kadınların deneyimine erkek egemen sistemi sorgulayarak bakmak elzem.

Dünyanın pek çok yerinde kadınlar örgütlenerek savaş karşıtı mücadele yürütüyorlar. Guatemala, Sırbistan, Kıbrıs gibi pek çok ülkede kadınların barış sürecindeki rollerini inceleyen Cockburn,<sup>22</sup> kadınların, savaşın bedenleri ve cinsellikleri üzerindeki doğrudan etkilerini tartışmaya açmak için barış inşası dönemlerinde de feminist bir mücadele vermeleri gerektiğini savunur. Kadınların deneyimlerinin görünür olması, ihtiyaçlarının karşılanması için, her şeyden önce barış inşası ve geçmişle hesaplaşma süreçlerine eşit biçimde katılmaları gerekiyor. Otoriter yönetimler altında, çatışma ve savaş dönemlerinde yaşadıkları deneyimin üzerlerinde yarattığı çelişkili durumları gösterecek olanlar da kadınlar. Bu yüzden amaç sadece kadınların yaşadıkları mağduriyetleri görünür kılmak değil. Savaş ve çatışma dönemlerinin altüst ettiği toplumsal düzen içinde kadınları güçlendiren deneyimler, bu dönemler sona erdiğinde kurulan yeni toplumsal düzende kadınlara söz hakkı verilmediğinde görünmezleşir ve kadınları cinsiyetçi rollere hapsedebilir. Çünkü savaş ve çatışma durumlarının sona ermesi, cinsiyetçilik başta olmak üzere toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırmıyor. Kadınların barış mücadelesine katılmaları çoğunlukla cinsiyetçi toplumsal yapıları aşındırma hedefi de taşıdığı için, amaç çatışma öncesi durumun ötesine geçmek.

Aynı yaklaşım kadınların ortak bir birikim yaratmaya çalıştıkları uluslararası konferanslarda da öne çıkıyor. Örneğin 1995 yılında Pekin'de yapılan Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kadınların çatışma dönemlerindeki durumuna ve cinsel şiddete odaklanıldı. Barışın inşasında görev alan tüm

<sup>21</sup> Scott, J.W. "Gender: A Useful Category of Historical Analysis". 1986.

<sup>22</sup> Cockburn, C. *Mesafeyi Aşmak: Barış Mücadelesinde Kadınlar*. 2004.

uluslararası ve ulusal kurumların kadın-erkek eşitliğini gözetmeleri gerektiği ifade edildi. BM Güvenlik Konseyi'nin 2000 yılında aldığı 1325 sayılı karar da, kadın, güvenlik ve barış konularında çok önemli bir karar olarak kabul ediliyor. 1325 sayılı karar, barışın inşası ve korunmasında kadınların katılımının önemini vurgularken, silahlı çatışmalar sırasında kadınların cinsiyete dayalı saldırılardan korunması çağrısı yapar. Karar, barış süreçlerinin her aşamasında cinsiyetçiliğe duyarlı bir yaklaşımın yerleştirilmesi için bir çerçeve de sunuyor.<sup>23</sup> BM Güvenlik Konseyi, 1325 sayılı kararı takiben 2008 yılında da 1820<sup>24</sup> sayılı kararı kabul etti. Bu karar çatışma ve çatışma sonrası dönemde uygulanan cinsel şiddet üzerinde duruyor. 2009 yılında çıkarılan 1889<sup>25</sup> sayılı kararda, 1325'in uygulama sorunları, sınırlılıklarının belirlenmesi ve aşılması için önlemler alınması hedefi tekrarlanırken, 2013 yılında hazırlanan 2122<sup>26</sup> sayılı önergede kadınların barış dönemi ve geçiş dönemi adaletine tam katılımı üzerindeki vurgu artırılarak, kadınların uyuşmazlık çözümü faaliyetlerine katılabilmeleri için daha güçlü önlemler alınması gereğinin altı çiziliyor.

## Türkiye'de Barış İhtimali ve Kadınlar

Türkiye'de son otuz yıldır devam eden savaşın sonunda bugün yaşanan süreç, eleştiriye açık tüm yanlarıyla henüz tam bir barış süreci diye adlandırılmasa da, müzakerelerin başladığı, daha doğru bir ifadeyle müzakere yapıldığı bilgisinin kamuoyuyla paylaşıldığı bir süreç. Bugünkü sürecin toplumsal cinsiyete duyarlı, kadınların katılımına açık ve kadın deneyimlerini gören bir şekilde kurulabilmesini, barış için uzun bir süredir mücadele eden kadınlar sağlayacak.

<sup>23</sup> Bkz. <http://www.un.org/womenwatch/osagi/wps/>

<sup>24</sup> Bkz. [http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/RES/1820\(2008\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1820(2008))

<sup>25</sup> Bkz. [http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/RES/1889\(2009\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1889(2009))

<sup>26</sup> Bkz. <http://unscr.com/en/resolutions/doc/2122>

Bugün yapılması gerekenlerden biri geçmişte yaşananların açığa çıkarılması ve toplumsal bir belleğin inşa edilmesi. Türkiye'de savaşın en ağır koşullarının etkili olduğu 90'larda neler yaşandığına dair araştırmalar hâlâ çok sınırlı. Bu yüzden bugünün televizyon dizileri gibi popüler ürünleri dahi insanların travmalarını yeniden üretebiliyor; 90'larda "duygularımı unuttum" diyenler, aynı dönemi aynı coğrafyanın farklı yerlerinde farklı kimliklerle yaşayanların deneyimlerini duyulmadığı, görülmediği ve gösterilmediği hiçbir eseri sahiplenmiyor.<sup>27</sup> O dönemde çocuk olanlar, o dönemde yetişkin olanlar, her dönemde kadın olanlar birbirlerinin deneyimlerini gören bir bellek oluşturmadıkça kalıcı bir barışın ortaya çıkması zor.

Bu toplumsal belleğin kurulması aşamasında kadınların savaş ve çatışma dönemlerinde, otoriter rejimler altında neler yaşadıklarının açığa çıkarılması da büyük önem taşıyor. 90'ların tarihi ne kadar yazılmadıysa, o dönem içinde kadınların tarihi de bir o kadar silik. Bugün geçmişte yaşanan hak ihlallerine yönelik olarak, başta yaşananların tanınması olmak üzere, hakikatin ortaya çıkarılması, suçluların cezalandırılması, tazmin ve onarım sağlanması, ve ağır hak ihlallerinin bir daha tekrarlanmamasının garantiye alınması için politikalar geliştirmenin ne kadar önemli olduğu ortada. Kadınlar ve erkekler arasındaki hiyerarşinin kurucu olduğu bir toplumun, bu hiyerarşiden beslenen ve bu hiyerarşiyi besleyen bir savaş ve çatışma durumunu yaşadığını göz önünde tutarak, dönemin deneyimine de cinsiyetlendirilmiş bir perspektifle bakmak zorundayız.

Ancak bu sürecin kadınlar ve erkekler tarafından nasıl yaşandığını farklılaştırıcı bir bakış açısıyla ele alan çok az çalışma var. Hem savaş politikalarının kadınlar üzerindeki özgül etkilerine (zorunlu göçün kadınlar tarafından erkeklerden nasıl farklı deneyimlendiğine, zorla kaybetme ve yasadışı ve keyfi infazların geride kalan kadınlar üzerindeki etkisine, Kürt dilinin yasak statüsünün Kürt kadınlar üzerindeki erkek egemen baskıyı

<sup>27</sup> Özdiç, D. "Doksanlar Dizisi ve Daha Bir Sürü Şey". *Bianet*, 18.01.2014, <http://bianet.org/biamag/yasam/152807-doksanlar-dizisi-ve-daha-bir-suru-sey>.

nasil artırdığına, savaş halinin erkek şiddetini nasıl etkilediğine vb.) hem de doğrudan kadınları hedef alan devlet politikalarının neler olduğuna ve bunların sonuçlarına (kadınlara karşı işlenen savaş suçlarına, kadınlara yönelik işkence yöntemlerinin cinsiyet temelli analizine, cezaevindeki kadınların yaşadıklarına vb.) dair kapsamlı araştırmalar çok sınırlı.<sup>28</sup>

Bugüne kadar kadınların deneyimlerini en çok da kadınların mücadelesinin biriktirdiği sözde duyduk. 90'larda yayımlanan feminist Kürt kadın dergileri, belki de savaşın en yoğun yaşandığı dönemde Kürt kadınlarının kendi sözlerini ve deneyimlerini dile getirmeleri açısından önemli.<sup>29</sup> Aynı zamanda Türkiyeli kadınlar da barış mücadelesinde önemli bir birikim oluşturdular.

Kadınların bu savaş döneminden nasıl etkilendiklerini dillendirmeleri, savaş ile cinsiyetçilik arasındaki bağlantıların sorgulanmasını ve taleplerin duyulur olmasını sağladı. Arkadaşıma Dokunma (1993), Barış Anneleri (1993), Barış İçin Kadın Girişimi (1996), Barış İçin Kadın Buluşmaları (2004), Vakti Geldi (2005) ve 2009'dan bu yana 1996'da kurulan oluşumla aynı isim altında ancak ayrı bir grup olarak aktif mücadele yürüten Barış İçin Kadın Girişimi gibi oluşumlar bu mücadelenin örneklerinden.<sup>30</sup>

<sup>28</sup> Bu alanda yapılmış çalışmalardan bazıları Türkiye tarihinin modernleştirici politikalarının kadınlar üzerindeki etkisini incelerken (Berktaş, F. 1998; Ertürk, Y. 1993; Sirman, N. 2002; Yüksel, M. 2003; Gündüz-Hoşgör, A. ve Smiths, J. 2003), bazıları Kürt toplumundaki aşiret sistemini genel olarak ve Kürt kadınlar ekseninde inceledi (Yalçın-Heckmann, L. 2002). Kürt kadın kimliğinin oluşumu üzerine yapılan çalışmaların (Çağlayan, H. 2007) yanı sıra, zorla göç ettirme deneyiminin kadınlar tarafından nasıl yaşandığına odaklanan çalışmalar da var (Demirler, D. 2008; Özar, Ş., Çağlayan, H., Tepe Doğan, A. 2011).

<sup>29</sup> Necla Açık, bu dergileri incelediği çalışmasında, *Roza ve Jujin* dergilerinin savaşların sebep olduğu militerleşmeyi, bunun kadınlar üzerindeki etkisini gündemleştirdiklerini söyler. Keza, savaşların yarattığı yoksulluk, göç, erkeklerin ölmesi kadınları her türlü saldırıya daha açık bırakır ve aynı zamanda kadınların sorumluluğunu artırır. Savaş aynı zamanda kadınlara karşı sistematik şiddet uygulanması demektir. Bkz. Açık, N. "Ulusal Mücadele, Kadın Mitosu ve Kadınların Harekete Geçirilmesi: Türkiye'deki Çağdaş Kürt Kadın Dergilerinin bir Analizi". 2002:300.

<sup>30</sup> Barış İçin Kadın Girişimi Çözüm Süreci Raporu, 2013. [http://www.barisincikadınlar.com/baris/haber\\_detay.asp?haberID=516](http://www.barisincikadınlar.com/baris/haber_detay.asp?haberID=516)

Kadınların barış mücadelesindeki aktif rolleri, her türlü geçmişle hesaplaşma çabasında kadınların deneyiminin duyulur olması ve taleplerinin dikkate alınması açısından çok önemli.

## Zorla Kaybedilenlerin Eşleri

Barış mücadelesinin cinsiyeti, tüm dünya örneklerinde en çok kayıplar mücadelesinin cinsiyetinde somutlaşıyor. Kayıp mücadelesi tüm dünyada kadınların yürüttüğü bir mücadele. Arjantin'deki Plaza de Mayo Anneleri, Guatemala'daki Karşılıklı Destek Grubu ve Şili'deki Tutuklu ve Kayıp Yakınları Grubu üzerine çalışmalar yapan Schirmer, özellikle kayıp mücadelesinde mücadeleyi bütün yönleriyle mobilize edenlerin kadınlar olduğuna dikkat çekiyor ve bunun nedenine odaklanmaya çalışıyor. Schirmer'e göre, bir toplumun kolektif belleğini denetlemek için devletler zorla kaybetme ve af yasalarını kullanır. Zorla kaybetmeye karşı mücadele sırasında "bedenlerin yokluğu eylemlerin varlığını yaratır". Bu kadınlar, kendilerinin ve kaybedilen yakınlarının unutulmasına izin vermezler; onlar, hayatta kalanlar ve "sürekliliği yas tutan" kişilerdir. "Bedenlerin var olmaması, eylemlerin geride kalanların bütün hayatları boyunca devam edecek şekilde var olması durumunu yaratır."<sup>31</sup>

Bu kadınların hayatının hem kayıpla hem de bunun mücadelesini verme kararlarıyla nasıl değiştiğine dair, özellikle Güney Amerika'daki kayıplar mücadelesi özelinde yapılmış pek çok çalışma var.<sup>32</sup> Dünya örneklerinin yanında, Türkiye özelinde de Cumartesi İnsanları eylemlerine değinen ama daha genel anlamda annelik deneyimini sorunsallaştıran ve Kürt

<sup>31</sup> Schirmer, J. G. "Those Who Die for Life Cannot be Called Dead": Women and Human Rights Protest in Latin America". 1989:25.

<sup>32</sup> Bkz. Femenia, N. A. ve Gill, C. A. 1987; Schirmer, J. G. 1989; Malin, A. 1994; Burchianti, M. E. 2004.

kadınlarının politik kimliğini ele alan tartışmalar yapıldı, yapılmaya devam ediyor.<sup>33</sup>

Türkiye'de örneklerini görmesek de, dünyanın çatışma deneyimi yaşamış pek çok ülkesinde kadınlar "geride kalan eşler" olarak da örgütleniyorlar. Bu mücadeleyle, eşlerinin çatışmada ölmüş ya da zorla kaybedilmiş olmasının kadınlar üzerinde yarattığı özgül durumlara dikkat çekiyorlar. Bu kimlikle mücadele yürüten kadınları bir tür çatı altında biraraya getiren Demokrasi Yoluyla Barış için Dullar (Widows for Peace through Democracy), eşleri ölen ya da zorla kaybedilen kadınların durumlarını dikkate alarak Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi'nin (CEDAW) yenilenmesini öneren gruplardan.<sup>34</sup>

Biz bu çalışmada zorla kaybedilen erkeklerin eşlerinin<sup>35</sup> deneyimine, darbe sonrası militarist iklimin ve 90'ların savaş politikaları ve çatışma koşullarının bütünlüğü içinde bakacağız. Devlet şiddetinin bu türünün özellikle 90'larda OHAL bölgesinde en yoğun biçimde uygulanmış olduğunu göz önüne alarak, kadınların deneyimine bakarken onların Kürt kimliğini ve devletin Kürt yurttaşlara karşı uyguladığı politikaların bütünlüğünü de dikkate alacağız. Bu raporla, zorla kaybetmenin yarattığı özgül koşullar altında ayakta durma mücadelesi veren kadınların neler yaşadıklarının açığa çıkmasına katkı sunmayı umuyoruz. Çalışmada, geride kalanların mücadelesini, sadece kamusal alanda verilen ve politik bir öznelliğe işaret eden kısmıyla sınırlamayacağız. Aynı zamanda zorla kaybetmelerin kadınların gündelik hayatlarında nasıl bir etki yarattığını, onların

<sup>33</sup> Bkz. Sancar, S. 2001; Aslan, Ö. 2007; Çağlayan, H. 2009; Şentürk, B. 2012.

<sup>34</sup> Bkz. [http://www.wunrn.com/news/2011/06\\_11/06\\_20/062011\\_widows.htm](http://www.wunrn.com/news/2011/06_11/06_20/062011_widows.htm)

<sup>35</sup> Kadınların zorla kaybetmelerden ne şekilde etkilendiğine dair yaptığımız bu çalışmada neden özellikle zorla kaybedilenlerin eşlerinin deneyimine bakmayı tercih ettiğimizi *Araştırma Konusu ve Yöntem* bölümünde açıkladık.

bununla nasıl başa çıktığını da anlamaya çalışacağız. Bu başa çıkma deneyimi, zorlukların yanı sıra güçlendirici tarafları da barındırıyor. Geride kalan kadınların zorla kaybetmelere karşı mücadele bağlamında kamusal politik alana katılmaları bir yana, savaş süreçlerinde ve sonrasında ayakta kalmış olmalarının da başlı başına güçlendirici bir pratik olarak ele alınması gerekiyor. Bu da sadece mağduriyetlerin giderilmesine odaklanılmamasını, kadınları güçlendiren mekanizmaların korunarak geliştirilmesini de gerektiriyor. Bunu akılda tutarak ortaya koymaya çalıştığımız deneyimlerin, önümüzdeki sürecin örülmesine ve taleplerin oluşturulmasına katkıda bulunmasını ümit ediyoruz.

# ARAŞTIRMA KONUSU VE YÖNTEM

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak Türkiye'de zorla kaybetmelerin nasıl yaşandığını açığa çıkarma, belli standartlara uygun olarak belgeleme hedefiyle başladığımız hafızalaştırma çalışmalarımızın bir amacı da, zorla kaybetmeler özelinde, insan hakkı ihlallerinin farklı analiz kategorileriyle daha derinlemesine düşünülmesine katkı sunmak. Bu doğrultuda son bir senedir çalışmalarımızı, zorla kaybetmelerin cinsiyetli yapısı ve bunun kadınlar üzerindeki etkisi üzerine odaklamaya karar verdik.

Bu çalışmada temel alınan zorla kaybedilen kişiler listesini, bu alanda şimdiye kadar çok önemli çalışmalar yapmış İnsan Hakları Derneği (İHD), Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV), Yakınlarını Kaybeden Ailelerle Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (YAKAY-DER) gibi birçok hak örgütü ve araştırmacı tarafından yayınlanan liste ve raporlar, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak yaptığımız görüşmeler, hukuki veriler, basın taramaları ve basın açıklamaları üzerinden doğruladık. Bu listedeki 272 kişiden<sup>36</sup> 7'sinin kadın olduğu görülüyor, yani, zorla kaybetme stratejisi Türkiye özelinde erkekler hedef alınarak uygulanmış. Elbette ki kadınların, devlet şiddetinin bu türünün ana hedefi olmaması onları daha korunaklı kılmıyor, onları geride kalanlar olarak savaşın yıkıcı etkileriyle baş başa bırakıyor.

Çalışmada, özel olarak zorla kaybedilenlerin eşleriyle görüşmek istedik. Bu, öncelikle bizim, kadınların zorla kaybedilenle olan ilişkileri özelinde bir analiz geliştirmemize yardımcı olacaktı. Eşlerini kaybeden kadınların toplumdaki statülerindeki değişim, çocuklarını, kardeşlerini, babalarını kaybeden kadınlarınkinden farklı. Aile kurumunun toplum içindeki belirleyici konumu nedeniyle kadınlar eşlerini kaybettiklerinde isteyerek ya da istemeden birincil dayanak ilişkisi kurmaları beklenen kişileri kaybetmiş oluyorlar. Evlilik ilişkisinin kadınların kimliğinin, toplumsal konumunun belirlenmesindeki rolünden ötürü, eşlerinin 'zorla kaybedilmiş olması'nın bu kadınlar üzerindeki farklı etkisini

<sup>36</sup> Doğrulanmış isimlerin en güncel haline [www.zorlakaybedilenler.org](http://www.zorlakaybedilenler.org) adresinden ulaşabilirsiniz. Buradaki sayı, raporun yazıldığı 2014 yılı Ocak ayı sonu itibarıyla doğruladığımız zorla kaybedilen sayısıdır.

biraz daha iyi anlamak istedik. İkinci olarak, Kürt kadınlarının politik özneliği bugüne kadar daha çok 'annelik' üzerinden tartışıldı. Zorla kaybedilenlerin anneleriyle görüşmek politik mücadelenin kamusal alana yansıyan bu yüzüne ve ön plana çıkan bu kimliğe de değinmek zorunluluğu yaratacağı. Genel olarak kadınların, özel olarak da Kürt kadınlarının, kadınlık rolleri ile politik özne olmaları arasındaki ilişkilerin tartışılması çok önemli. Ancak biz kamusal alandaki politik görünülüğün ötesine de bakmak istedik ve bu nedenle zorla kaybedilenlerin eşleriyle konuşmayı tercih ettik. Son olarak, zorla kaybedilenlerin eşlerine odaklanmakla, kaybedilmenin yaşandığı dönemde görece genç yaşta olan, çoğu çocuk sahibi olup bunun sorumluluğunu da taşımak zorunda kalan kadınların hayatlarının özgül koşullarını görebileceğimizi düşündük. Nitekim, kadınlar arasındaki farklılıkların medeni hal, yaş ve çocuklu/çocuksuz olma gibi durumlar üzerinden de ele alınabileceğini düşündüğümüzde, belli koşulları sabitlemek kadın deneyimlerinin derinliğini anlamamıza yardımcı olacaktı.

Zorla kaybetmenin genel olarak Türkiye'de kurgulanışını ve uygulanışını açığa çıkarma amacıyla sordığımız soruların yanında, kadınların özgül deneyimlerini ortaya çıkarmak üzere cevap aradığımız sorular genel hatlarıyla şunlardı: Zorla kaybetme yaşandıktan sonra kadınların hayatları nasıl değişti? Kadınlar ayakta kalmak için nasıl dayanışma ilişkileri kurdular? Ne türden ayakta kalma stratejileri geliştirdiler? Kadınlar zorla kaybetmenin somutlaştığı, öte yandan pek çok farklı politikanın da uygulamaya konduğu çatışma ortamından genel olarak nasıl etkilendiler? Eşlerinin kaybedilmiş olması ile eşlerinin ölmüş olması arasında kadınların deneyimi, toplumsal statüleri ve sosyal hakları açısından nasıl bir fark var? Kadınların politik aidiyetlerinde, benlik algılarında ve kimliklerini kurma süreçlerinde zorla kaybetmenin belirleyici bir etkisi var mı? Kadınların yaşadıkları ihlallerin telafisi için talepleri neler?

Kadınlarla yaptığımız görüşmeleri Şırnak, Diyarbakır ve İstanbul'da gerçekleştirdik. 18-25 Eylül 2013 tarihleri arasında Şırnak'ta, 3-9 Kasım 2013 tarihleri arasında Diyarbakır'da

olmak üzere iki saha ziyareti yaptık. Diyarbakır görüşmelerinin biri hariç hepsini şehir merkezinde gerçekleştirirken, Şırnak'ta Cizre, Silopi, İdil, Uludere, Güçlükönak ve şehir merkezi ve köylerinde görüşmeler yaptık. Aynı zamanda Hakikat Adalet Hafıza Merkezi ofisinin de bulunduğu İstanbul'da görüşmeler yapmaya devam ettik. YAKAY-DER, Diyarbakır ve Şırnak'ta da Mezopotamya Yakınlarını Kaybedenlerle Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (MEYA-DER) ilk sene yaptığımız saha ziyaretlerinde olduğu gibi bu sene de kayıp yakınlarına ulaşmamızda bize çok yardımcı oldu. Ayrıca avukatlar, insan hakları savunucuları da bireysel ilişki ağlarını bizim için seferber ettiler. Görüşme yaptığımız kayıp yakınlarının bizi başka kayıp yakınlarına yönlendirmek için harcadığı çabaya da değinmeden geçmeyelim.

Elbette ki, görüştüğümüz kadınlara MEYA-DER, YAKAY-DER, avukatlar ve diğer kayıp yakınları üzerinden ulaşmış olmamızın başka bir anlamı daha var. Bu kadınlar farklı farklı kanallarla da olsa genel olarak Kürt hareketinin, özel olarak da kayıplar mücadelesinin içinde yer alan kadınlar. Sınırlı ilişkileri olanların dahi bu çevrelerle tanışıklığı var; biz de zaten onlara bu tanışıklıklar sayesinde ulaştık. Görüştüğümüz kadınlar üzerinden, eşi zorla kaybedilen kadınlara veya genel olarak Kürt kadınlarına yönelik bir genelleme yapma niyetimiz olmadı. Aralarındaki bu ortaklığı belirtirken tek amacımız, genellemelere gitmeden de olsa, dikkat çekmeye çalıştığımız deneyimlerin bu ilişkiler içinde bulunan kadınlar arasında yaşandığına işaret etmek.

Görüştüğümüz kadınların özelliklerine dair belirtmemiz gereken son bir nokta daha var. 33 görüşmenin sadece 3'ünü İstanbul'da gerçekleştirdik. Bu üç kadından sadece birinin eşi Kürt hareketi dışında, başka bir sosyalist örgütün üyesi olmak iddiasıyla kaybedilmişti. Yaptığımız görüşmeler arasındaki bu tekil örneği kadınların birbirinden farklılaşan deneyimlerini vurgulamak açısından anlamlı gördük. Ayrıca, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak ilk sene çalışmamız kapsamında görüştüğümüz kadınlardan 18'inin eşi zorla kaybedilmişti. Bu kadınlardan üçüyle bu seneki çalışma kapsamında tekrar görüşerek, bu

kez onların kadın olarak yaşadıkları deneyimlere odaklandık. Diğerleri ise bu rapor kapsamında çok yer almasa da, kadınlarla özel olarak yaptığımız görüşmelerde nelere odaklanmamız gerektiği konusunda bize yol gösterdi.

Görüşmelerde kayıplarla ilgili bilgi toplamayı da hedefledik. Çünkü Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak çalışmalarımızı, geçmişle hesaplaşmanın diğer araçlarını da destekleyecek nitelikte, belli standartlara uygun olarak ve olası onarım mekanizmalarını hayata geçirebilecek bilgileri toplama amacını da akılda tutarak yapıyoruz. Zorla kaybetmelerin ve devlet şiddetinin her türünün hedefi, aslında sadece bundan doğrudan etkilenenler değil aynı zamanda geride kalanlar. Bu nedenle de Merkez olarak yaptığımız tüm görüşmelerde görüştüğümüz kişilerin zorla kaybedilme sonrasında neler yaşadıklarını da öğrenmeye önem verdik ve görüşme yöntemlerimizi buna uygun olarak belirledik. Ancak geride kalan kadınların deneyimini toplumsal cinsiyet perspektifinden bakarak açığa çıkarmak için gereken yöntemsel gereçler yer yer farklılaşıyor. Bu nedenle kadınların kendi deneyimlerini kurmalarına ve bilginin sınırlarını onların belirlemesine izin veren bir yöntem ile, standartlaşmış ve ampirik bilgi almaya yönelik sorularımız arasında zaman zaman bir gerilim ortaya çıktı. Kadınlar konuşurken onları bölmemeye, anlatılarını kesintisiz kurmalarına izin vermeye çalıştıysak da, somut bilgi alabileceğimiz noktalarda ara sorularla onları durdurmak zorunda kaldığımız zamanlar da oldu.

Sözlü kaynaklar, toplumsal tarihi yazma sürecinde başvurulan araştırma yöntemlerinden biridir; bu yöntem aracılığıyla "sıradan insanlara tarihte bir yer vermekle kalınmaz, tarih bilgisinin üretilmesinde de bir rol tanınır, bunun da önemli politik sonuçları vardır".<sup>37</sup> Tam bu noktadan hareketle, kadınların kendi tarih bilgilerini üretmelerinin yolunu açmak istedik. Ancak yukarıda belirttiğimiz sınırlar içinde, zorla kaybetmelerle ilgili ampirik bilgiye ulaşma hedefimizi de unutmadan, kadınların kendilerini ifade edebilecekleri yöntemler geliştirmeye çalıştık. Amacımız, 1990'ların

<sup>37</sup> Tosh, J. *Tarihin Peşinde*. 2013:209.

tarihyazımına kadınların sözünü de dahil etmek; bu şekilde tarihsel anlatıyı daha bütünlüklü hale getirmek ve kadınların bilgisi temelinde konuya yönelik bakışı sarsarak değiştirmek. Bu şekilde üretilecek bilgi geçmişle hesaplaşma hedefi açısından da elzem.

Kadınların yaşadıkları deneyimleri bizimle paylaşmalarını sağlayacak güven ilişkisini kurabilmek için hem araştırma konusunu hem de Hakikat Adalet Hafıza Merkezi'nin çalışmalarını detaylı biçimde anlatmaya her zaman çok önem verdik. Sadece zorla kaybetme olayının nasıl gerçekleştiğine dair bilgi toplamak istemediğimizi, görüştüğümüz kadını tanımayı, onun hayatını ve deneyimlerini ayrıntılı olarak dinlemeyi istediğimizi vurguladık. Görüşmelerdeki bu ayırım oldukça çarpıcıydı. Toplumsallaşan ve politikleşen zorla kaybetme hikayesinin detaylarıyla anlatılması, olanca duygusal yüküne rağmen daha kolayken, kadınların kendi hayatlarına ve deneyimlerine dair bilgilere ulaşmamız hep çok daha zor oldu; bu deneyimler kadınların kendileri tarafından dahi 'gereksiz' ya da 'değersiz' bulunuyordu.<sup>38</sup> Bazı durumlarda ise kadınları, ekonomik zorluklar veya şiddet gibi, kendileri için çok zor olan deneyimleri anlatmaya zorlamadık, onların anlattığı kadarıyla yetindik.

Görüşmelerden sadece iki tanesi Türkçe, diğerleri Kürtçe yapıldı. Kürtçe görüşmeleri çevirmenler aracılığıyla yapmadık, araştırma ekibinin de parçası olan kadın arkadaşlarımız görüşmeleri Kürtçe gerçekleştirdi. Kürtçe üzerindeki baskının kadınlık deneyimini doğrudan belirlediğini düşündüğümüz bir durumda, Kürt kadınların sesi ancak Kürtçe'yle duyulur olacaktı. Ancak, Türkçe yazılan bu rapor için görüşmelerin hepsi Türkçe'ye çevrildi. Çevirileri çoğunlukla görüşmeyi yapan arkadaşlarımız yaptı. Kadınların kullandıkları dilin, söylemek istediklerinin, onların sözselsel olmayan ifadelerine ve jestlerine de tanıklık

<sup>38</sup> Güney Afrika Hakikat Komisyonu'nundaki kadın tanıklıkları üzerine yaptığı çalışmasında da Ross, kadınların kendi deneyimlerden başkalarının deneyimlerini anlattıklarını vurgular. Bkz. Ross, F.C. "Speech and Silence: Women's Testimony in the First Five Weeks of Public Hearings of the South African Truth and Reconciliation Commission". 2001.

etmiş kişi aracılığıyla aktarılmasını istedik. Bu tabii ki, tüm çevirilere içkin dolayımı, 'aracılık' konumunu ortadan kaldırmadı.<sup>39</sup> Ayrıca Kürtçe'den Türkçe'ye çeviri açısından özel bir durum daha vardı. Kürt ve Türk halklarının ortak tarihi ve coğrafyası, dile, kelimelere de yansıyor. İki dil arasında pek çok ortak kelime ve ifade kullanımı mevcut. Bunların iki dildeki anlamları arasında belli farklar da olabiliyor. Ancak, biz bu tür durumlarda çoğunlukla kullanılan kelimeyi koruyarak çeviri yaptık. Çünkü birincisi, o kelimelerin çoğu durumda Türkçe'de de kullanılan kelimeler olması, zaten o ifadenin Türkçe'de başka bir kelimeyle karşılanmasının zor olduğunu gösteriyor. İkincisi de, kadınların hangi kelimelerle kendilerini ifade ettikleri çok önemli. Kadınların görüşmelere olabildiğince yalnız gelmesini sağlamaya çalıştık. Yukarıda da değindiğimiz gibi, kadınların kendi deneyimleri hakkında konuşmalarını sağlamak çok daha zor. Tanıdıkları ya da tanımadıkları farklı kişilerin varlığı bunu daha da zorlaştıracaktı. Ancak kimi zaman evdeki diğer aile mensuplarına bunun gerekliliğini açıklamak zor oldu, bazen de kadınların kendileri bunu istemediler.

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak yaptığımız görüşmelerin ve topladığımız belgelerin olabildiğince farklı kanallardan yaygınlaşmasına çok önem veriyoruz. Diğer yandan bu paylaşımın sınırlarını görüştüğümüz kişilerin çizmesine özen gösteriyor, anlattıkları hikayelerin ne kadarının, kimlerle ve ne şekilde paylaşılır olmasını istediklerini onlara soruyoruz. Kadınlarla yaptığımız görüşmelerde bu izin prosedürünü daha da detaylı hale getirdik, isim belirtmeden paylaşma seçeneğini tercih edip etmeyeceklerini sorduk. Ayrıca görüşmenin hem başında hem de sonunda özel olarak görüşme içinde belirttikleri ve kullanılmasını, yaygınlaşmasını istemedikleri konu başlıklarını sorduk, belirttikleri bölümler varsa not ettik. Raporda

<sup>39</sup> Farklı dilleri hakikate ulaşma süreçlerine dahil etme, sadece anlatılanların değil, aynı zamanda anlatılmayanların da, anlatılanların ise anlatılma biçimleriyle anlaşılması gereğine vurgu yaptığı çalışması için bkz. Derince, Ş. "Hakikatlerle Yüzleşmede Kültürel Bağlamı İçinde Anlatı/Dil". 2014. <http://www.toplumvekuram.org/?guncelyazilar=hakikatlerle-yuzlesmede-kulturel-baglami-icinde-anlatidil>

ise, bazı kadınlar anlattıklarının açık kimlikleriyle paylaşılmasında bir sakınca görmemiş olsa da, bunu istemeyen kadınlar da olduğu için, ortak bir karar uygulayabilmek adına görüşmeleri takma isimlerle aktarmayı seçtik.

Bu çalışma kadın dayanışmasının ve kolektif emeğin ürünü olarak ortaya çıktı. Baştan itibaren görüşmelerde izleyeceğimiz yöntemle dair tartışmaları grup olarak yaptık. Saha çalışması sırasında günlerimiz görüşmelerle, ev ziyaretleriyle geçerken, akşam saatlerinde bu görüşmelerin ayrıntılarını birbirimize anlatıyor, bu kadınların hayatlarıyla doluyorduk. Kadın olmaya dayanan ortak bir deneyim kümesinin içindeydik. Araştırmacı grubu olarak bizler de oldukça farklı deneyimlere sahip kadınlardık; bu çalışma, görüşme yaptığımız kadınların yaşadıklarını dinlerken, daha az duyulmuş hakikatlere kulak verirken, kendi hayatlarımıza dair hikayelerin de daha rahat ortaya dökülmesine vesile olan bir ortam yarattı. Hepimizin kadın olarak yaşadığı ortak deneyimler üzerine konuşmak, görüşme yaptığımız kadınları daha iyi anlamamıza yardımcı oldu. Handan Çağlayan çalışmanın her aşamasında bizimleydi. Saha ziyaretleri öncesinde çalışmanın ne şekilde kurgulanacağı, hangi yöntemle uygulanacağı konusunda düşüncelerimizi dinledi ve önerilerini paylaştı. Ziyaretler sırasında manevi desteğini her zaman hissettirdi. Rapor yazımına geçtiğimiz son aşamada da önerileri ve teşvikiyle bizi yüreklendirdi. Bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan saha ekibimiz Berivan Alagöz, Gamze Hızlı, Hatice Bozkurt, Özgür Sevgi Göral, Özlem Kaya ve Zeynep Ekmekci'den oluşuyor. Son olarak, bu çalışmayı mümkün kılan, tüm samimiyetleriyle evlerini bize açan, hayatlarının belki de en acı deneyimini ve sonrasında yaşadıklarını içtenlikle bizimle paylaşan kadınlara teşekkür ederiz. Onlardan çok şey öğrendik. Deneyimlerinin ve taleplerinin duyulmasına katkı sunmak amacıyla hazırladığımız bu raporda, bize anlattıklarının tamamını aktaramadık. Kadınların yaşadıklarını ne kadar yazsak, belki hep biraz eksik kalacak, ama kendi seslerini tamamlamak için onlar hep oradalar ve aslında duymak isteyenlere çok şey anlatıyorlar.

Raporun bundan sonraki bölümünde yaptığımız saha çalışmasının bulgularını paylaşacağız. Burada bölümlere ayırarak sunmaya çalıştığımız kadın deneyimleri birbiriyle yakından ilişkili. Kadınlar görüşmeler boyunca bize eşleri kaybedildikten sonra onları *Arayışlarını*; baskın bir yalnızlık anlatısının arasında kendini gösteren *Dayanışma İlişkilerini*; bazen kendi deneyimleri bazen başka kadınların deneyimleri üzerinden anlattıkları ve çoğunlukla da anlatamadıkları *Cinsel Şiddet* deneyimlerini; ev içinde, ev dışında, yaşadıkları yerde ya da mevsimlik işçi olarak gittikleri yerlerdeki çalışmaları, *Geçim Stratejileri ve Kadın Emeğini*; değişen sosyal statüleri, toplumsal cinsiyet rolleriyle birlikte *Kayıp Eşi Olmanın* onlar için ne anlama geldiğini; kayıp durumunun bilinemezliğinden doğrudan etkilenen hukuksal statülerindeki değişimi, *Sosyal Haklar ve Yardımlardan* ne şekilde yararlanıp, yararlanamadıklarını; kadınların nasıl *Hatırladığını*, görüşmelerde neyi nasıl *Kurguladıklarını* ve *Tanımladıklarını*, *Kolektif Mücadele* deneyimlerini ve *Bir Mücadele Alanı* olarak *Hukukun* kadınları ne derece içerip ne derece dışladığını anlattılar.

# SAHA ÇALIŞMASININ ORTAYA KOYDUKLARI

Eşleri zorla kaybedilen kadınlarla görüşmelerimizde cevap aradığımız iki temel soru vardı. Birincisi, zorla kaybetmeler kadınların cephesinden nasıl yaşanmıştı? İkincisi, kadınlar bundan nasıl etkilenmişler; neler yaşamışlar ve bununla nasıl başa çıkmışlardı? Bunlar üzerine konuşmak, yaşananları hatırlamak ve anlatılmakta amaç, deneyimlerin daha duyulur, görünür olmasını sağlamak ve bunun da ötesinde anlaşılmasına<sup>40</sup> katkı sunmak. Aynı zamanda, yaşananların telafisi için, kadınların taleplerini öne çıkaran öneriler geliştirmek.

Kadınları dinlerken, onların deneyimini öğrenmeye ve anlamaya çalışırken, kullandıkları dilin nasıl kendi deneyimleri üzerinden kurulduğunu gördük. Gündelik pratikleri, zaman algıları, tüm o deneyimi anlatırlarken ortaya çıkıyordu. Zorla kaybedilme olayları aslında birbirinden çok da farklı yaşanmıyor; kolluk güçlerinin, askerinin, jandarmanın ve sivil giyimli devlet görevlilerinin ev baskınları ya da sokak aramaları sonrasında ve bazen de kişilerin devlet kurumlarına çağrılmaları sonrasında kendilerinden bir daha haber alınmaması şeklinde gerçekleşiyor.<sup>41</sup> Ancak kadınlardan dinlediğimiz kaybedilme âni anlatımlarında aslında devlet şiddetinin pervasızlığını, yıkıcılığını; insanların günlük hayatını nasıl darmadağın hale getirdiğini daha net görebiliyoruz. O günün ve ânin detaylı anlatımında insanların hayatlarına ve evlerine yapılan müdahalenin boyutunu gözümüzün önüne getirebiliyoruz. Üstelik bu müdahaleyi gündelik hayatın dili ve terimleriyle dinliyoruz: “Sabah namazına kalkmıştı ki”, “kuşluk vaktiydi”, “mercimekler tam sararmamıştı”, “çocuğu emziriyordum”, “harmanı yeni toplamıştık”.

*“Eşim tarlaya gitti, sabah kahvaltı yapıp gitti. Gitti... Akşamleyin katırlar geldi, katırlarımız geldi dedim, biraz keçimiz vardı. Ben de herhalde yine onlara yaprak getirmeye gitti*

40 Tanıklık meselesine ve toplum genelindeki duyarsızlığın bilgi yokluğuna indirgenemeyeceğine yönelik tartışması için bkz. Can, B. “Yeni Bir Tanıklık Rejimi Kurulurken”. 2014. <http://zanenstitu.org/yeni-bir-taniklik-rejimi-kurulurken-basak-can/>

41 Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. 2013:71.

*dedim. Keçilerimiz için. Geldiler dediler valla, onun annesi geldi, kızım dedi valla askerler onu aldılar dedi...<sup>42</sup>*

*“Bu küçük kızımı Allah daha yeni vermişti. Ben kalktım onu [yataktan] çıkardım, süt verdim. Soframız da daha yerdeydi, yemeğimiz. Yani biz akşam yemeği yiyecektik, o kalmadı, on dakikalık bir iş dedi. Ben gidip hemen döneceğim dedi. Akşam yemeği yerdeydi. Valla ben şu kızımı [yataktan] çıkardım ve süt verdim. Kaynanam yaşıyordu daha. Kaynanama dedim, ana bak traktörün sesi geldi, dedim. Traktör de köyün o yanındaydı, baktım traktörü götürüyor. Senin oğlun valla, dedim, traktörle gidiyor dedim. Daha soframız yerdeydi. Soframız yerdeydi, biz bekledik böyle bir yarım saat kadar. Valla kalktım sofrayı falan topladım, yemek yemedik. Yani sanki hissettim, biliyordum sanki. Sofrayı kaldırdım.”<sup>43</sup>*

*“Bir gün bir baktım, evimize baskın yaptılar. Akşam üzeriydi. Avluda keçilerimiz vardı, onların sütünü sağlıyordum. Baktım bizim eve baskın yaptılar, evin etrafını sardılar. Ne oluyor, neler oluyor diye sorduk. Askerler geldi evimize baskın yaptı. Eşyalarımızın yataklarımızın çullarımızın üzerine geldiler. Fakirdik, çullarımız yataklarımız eskiydi, onların üzerine baskın yaptılar. Hepsini çiğnediler. Kirllettiler hepsini. Nedir babam dedik, bizimle meseleniz nedir? O karakola kadar gelsin, dediler.”<sup>44</sup>*

Gülbahar, zorla kaybetme ânını anlatırken, askerlerin yatakları çiğnediğinden, kendisinin süt sağmakta olduğundan bahsediyor. Sevda'nın kocası kaybedilmeden önce birkaç kez gözaltına alınıyor. İlk kez alınışından sonra eve geri geldiği günü anlatırken, Sevda kendisinin o sırada çamaşır asmakta olduğunu söylüyor. Sevda'nın anlatısına evde çamaşır makinesinin olmamasıyla başlaması, o kadar çamaşırı elinde yıkadığını anlatması, kadınların tarihinin, deneyiminin sınırlarını çiziyor.<sup>45</sup>

42 Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

43 Hanım'la görüşme, Diyarbakır, 08.11.2013.

44 Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

45 Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.



Rapor boyunca yapmaya çalıştığımız, kadınların anlatılarındaki bu özgüllüklerin, kadınlık deneyimlerinin ayırdına varmaya çalışarak, onların kendi ifadelerine öncelik vererek, devlet şiddetinin boyutlarını tüm detaylarıyla ortaya koymak.

## 1. Arayış

*Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler* raporunda zorla kaybetmenin en çok da geride kalanları sürekli bir arayış içinde bırakması nedeniyle diğer devlet şiddeti türlerinden ayrıldığını söylemiştik.<sup>46</sup> Türkiye özelinde devletin öldürme ve kaybetme şeklinde deneyimlenen doğrudan şiddetinin hedefinde daha çok erkekler var. Kadınların doğrudan devlet şiddetine maruz kaldığı alanlar hâlâ pek açığa çıkmamış, çıkarılamamış. Bu konu esas olarak raporun *Cinsel Şiddet* bölümünde ele alınacak.

### “Bizim de kimsemiz yoktu ki bizimle gelsin”

Zorla kaybetmenin cinsiyetli oluşu, geride kalanların kaybedilenleri arayışını da cinsiyetlendiriyor. Geride kalan kadınlar arayış döneminin aktif özneleri konumunda. Ailede yaşlı diğerlerinden büyük olan kadınlar, özellikle de kaybedilmenin gerçekleşmesinin hemen ardından, kaybedilene öldürülmeden kurtarma güdüsü ve umudu hakimken, çok daha aktif biçimde kaybı arıyorlar. Burada hem kadınların ailenin erkeklerini koruma çabası, hem de erkeklerin kendilerini koruma çabası söz konusu. Bu durum kadınların 'korunaklı' olduğunu göstermiyor, tüm bu karşılaşmalar, karşı çıkışlar kadınların devletin şiddetini, tehdidini göze aldığı zamanlar.

*“Sonra kalktık onun annesi ve ben onların peşine düştük. Peşlerine düştük, köyün alt kısmına kadar da gittik. Köyün altına kadar da peşlerinden gittik. Askerler silahın dipçliğini onun annesine yöneltti ve*

<sup>46</sup> Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. 2013:11.

*[peşimizden] gelmeyin, gelmeyin, bize yol gösterecek’ dedi.”<sup>47</sup>*

*“Kayınlarım istemedi. Hani, o dönemde durumlar çok gergindi. Bizim de kimsemiz yoktu ki o dönem bizimle gelsin.”<sup>48</sup>*

*“Belediyeye gittiğimde tek gittim. Ben yanımda burdan bir adam götürdüm. Adam [içeriye kadar] gelmedi. Belediyenin bahçesine varınca, ben gelip kendimi göstermeyeceğim dedi. Adam orda kaldı. Ben belediyeye yalnız gittim. Ben belediyeye tek başıma gidip anlattım. Bir defa ben ve Apit’in [zorla kaybedilen başka biri] eşi gittik.”<sup>49</sup>*

*“İçimde bir korkuyla, ama yüzümde bir gülümsemeyle gidiyordum. Ben oraya gidersem acaba bir daha çıkabilir miyim diyordum. Yani sonuçta emniyettir, onu alan da emniyet. Sonuçta o da devlet yani. Oraya gittiğimde, yani emniyete gittiğim zaman, kimse benimle emniyete gitmiyordu. Ben tek başıma gidiyordum, sadece bir defa kaynanam da benimle birlikte geldi. Yani korkuyorlardı ha, korkuyorlardı kimse geleliyordu, ben tek gidiyordum. Yani babam zaten yoktu onun dışında da kimse yani, korkuyorlardı gelmiyorlardı. Benim erkeğim [ailemizde bir erkek] yoktu ki. Bir tanesi devletten kaçmıştı, metropollerdeydi. Biri zindandaydı. Bir tek babam vardı dışarda, ona da yazıktı yani, o da onların eline düşseydi onu da bırakmazlardı. Sonunda onu da aldılar yani.”<sup>50</sup>*

### “Bebeğim küçüktü ben gitmedim”

Özellikle de farklı yaşlardaki kadınların arayış deneyimleri, maddi koşullarıyla, bazen de aralarındaki sorumluluk paylaşımıyla birbirinden farklılaşıyor. Karşılaşılması muhtemel cinsel şiddet de kadınlar arasındaki yaş farkları üzerinden şekillenebiliyor. Ev

<sup>47</sup> Gülperi'yle görüşme, Şırnak-Güçlükönak, 22.09.2013.

<sup>48</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

<sup>49</sup> Zehra'yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

<sup>50</sup> Hasene'yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

içindeki sorumlulukların ve devlet şiddetinin cinsiyetçi yapısının şekillendirdiği bu rol paylaşımı, kadınlar arasında dayanışmanın ve birbirini koruyup kollamanın da yöntemi aynı zamanda.

Görüştüğümüz kadınlar çok genç yaşta evlenmiş ve çoğunluğunun da evlendikten kısa bir süre sonra eşleri zorla kaybedilmiş. Özellikle çocuğu olanlar, çocuklarını kimseye bırakamadıkları için, bazıları o dönemde hamile olduğu için, aslında eşlerini çoğunlukla aktif olarak arıyor olsalar da, bazı şeyleri yapamamalarının sebebi olarak bunları anlatıyorlar. Sevda küçük bebeği onu beklerken ağlamasını diye gömleğini bırakıyor ki bebek gömleğin kokusuyla avunsun.<sup>51</sup> Sadece o anki bakım emeğinin yarattığı zorluk da değil, geride kalan çocuklara karşı duyulan sorumluluk da genç kadınların eşlerini yeterince arayamadıklarını düşünmeleri üzerinde etkili.

*“Ya karısı ya da annesi mahkemeye gelsin demişler. Ben gitmedim. Bebeğim küçüktü gitmedim. O gitmesin dediler. Gençtir, oraya giderse ne olur ne olmaz, gitmesin dediler. Kendine dert eder, gitmesin. Beni göndermediler. O ve kaynanam gitti. Kaynanam gitti.”<sup>52</sup>*

*“Valla hamile olmasaydım, çocuklarım öyle perişan kalmasaydı, Ankara'ya kadar giderdim. Beni de oralarda öldürselerdi. Ama vallahi çaresizdim. Gitseydim de evimden çocuklarımı alır bir çukura atarlardı. Allahıma gelir belki de evimi barkımı da ateşe verirlerdi.”<sup>53</sup>*

Hissedilen bu sorumluluk ve yapılanlara tanık olmaktan çok yapılamayanlar üzerinden oluşan vicdan azabı, arkada kalanın yaşadığı zorlukları özetliyor. Bu sorumluluk, şu ya da bu şekilde zorla kaybedilen eşle kurulmuş bir hayatı onuz yürütme zorluğunun da temelini oluşturuyor. Özellikle, kaybedilenin kurtulabileceğine inanılan ilk günlerin çırpınısında gözü kara bir çaba var. Zaman geçtikçe o çırpınış aynı kalmasa da, umut baki.

<sup>51</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

<sup>52</sup> Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>53</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

*“Bazıları altı ay tutacaklar diyordu. Altı ay tutacaklar... Altı günde bırakacaklar, ettiler sonra altı ay. Günlerin, ayların, yılların peşine düştük.”<sup>54</sup>*

### “Dilim yoktu ki”

Görüştüğümüz kadınların çoğunluğunun sadece kendi dillerinde konuşabiliyor olmaları, kamusal alandaki hareketlerini sınırlıyor. Bu durum, aktif arayış döneminin de belirleyici unsuru. Arayış döneminde ilk olarak koruculara gidilmesinin sebebi, korucuların daha 'yakın' görülmesi; bu yakınlığı kuran unsurlar arasında birbirini kelimenin gerçek anlamıyla, Kürtçe olarak 'anlayabilmenin' etkisi olduğu kesin. Karakollar, savcılıklar ve avukatlar ise Kürt kadınlarının devletle ve devletin diliyle doğrudan karşılaştıkları ve hak arama ilişkisi içinde kendilerini ifade etmek zorunda kaldıkları alanlar. Bu deneyim bir yandan kadınları zorlarken, bir yandan da zorla kaybedilme olayının nasıl yaşandığını tekrar tekrar anlatmaları sonucunu doğuruyor ve zorla kaybetmenin politik dile tercümesi kadınların bu anlatıları üzerinden de kuruyor. Bu konu raporun *Kurgular ve Tanımlamalar* kısmında daha detaylı olarak ele alınacak.

*“Kızım benim Türkçem yoktu, Kürtçeydi. Ne zaman konuşsam, susuyorlardı. Sen sadece Kürtçe biliyorsun, diyorlardı. (...) Yani dilim olsaydı o zaman hadi yallah derdim, ya beni öldürsünüz ya da... Ama dilim yoktu ki. Öyle yapıyorlardı, hani kaynım da benimleydi.”<sup>55</sup>*

Kürtçenin yasal olmayan statüsü, kadınların yakınlarındaki diğer erkeklere bağımlılığını artıran bir durum olması nedeniyle üzerlerinde çok daha negatif bir etki yaratıyor ve kadınları erkekler karşısında daha savunmasız bırakıyor. Bu da erkek egemenliğini güçlendirici bir rol oynuyor, kadınlar ve erkekler arasındaki ayrımları derinleştiriyor.

<sup>54</sup> Zetal'le görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

<sup>55</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

## “Bazen oluyordu yol param bile olmuyordu”

Aramanın/arayamamanın belirleyenlerinden biri, kadınların içinde oldukları ya da zorla kaybetme sonrasında içine düştükleri ekonomik durum. Bu, en kötü durumda, evin dışına çıkmayı dahi zorlaştıran bir düzeyde yaşanıyor ve kadınlar eşlerini aramak amacıyla bir yerlere gidebilmek için yol parası dahi bulamadıklarını anlatıyorlar.

“Nüfusumuz vardı, ev[in sorumluluğu] vardı, evin reisliği bana kalmıştı, yani yapamıyordum. (...) Çocukların masrafı çok oluyordu. Onların babalarını da arıyordum. Bazen öyle oluyordu ki, yol param bile olmuyordu. Şehre gidiyordum, bazen öyle oluyordu ki yol param bile olmuyordu. Bazen birilerine gidip hele bir beş yüz lira ver diyordum. (...) İnsan Hakları'na da gidiyordum, avukatların yanına da, eşimin ardından her yere gidiyordum, onu arıyordum. Avrupa'dan, Ankara'dan, İstanbul'dan geliyorlardı, Avrupa'dan geliyorlardı, oradan buradan geliyorlardı. Telefon edip gel ifade ver diyorlardı. Her gün [gidiyordum], altı yıl boyunca sadece Pazar günleri gitmedim.”<sup>56</sup>

Ayrıca kadınlar “kayıp ekonomisi”nin<sup>57</sup> gereklerini yerine getirmek için de uğraşıyorlar. Eşlerini bulabileceğini söyleyenlere, bazen de fail olduğunu düşündükleri kişilere eşlerini bırakması için para ödüyorlar. Kadınlardan bu hikayeyi erkeklerle yaptığımız görüşmelerde dinlediğimiz sıklıkla dinlemedik. Bu durumun nedeni, muhtemelen genellikle bu tür ilişkilere girenlerin ailedeki diğer erkekler olması. Yine de Zehra, tüm imkanlarını seferber ederek, tek başına, Cizre'de uzun yıllar önce korucu başı sonra da belediye başkanı olarak görev yapmış Kamil Atak'ın yanına gittiğini anlatıyor:

“Ben terzilik yapıyordum, kıyafet dikiyordum. Paramı götürdüm bir hindi aldım. [Hindiyi] Kolumun altına aldım, Cizre'ye gittim, evine gittim. Hindimi onun balkonuna bağladım. Üç eşi vardı. Hindiyi gösterdim, bu hediye Allahın, peygamberin hediyesidir dedim. Benim kocam kaybolmuş. Ben yabancı bir kadını. Ben yabancıyım. Kimsem,

<sup>56</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

<sup>57</sup> Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. 2013:48.

kocam yok. Babası, erkek kardeşi yok ki onu sorsun. Ben onu soruşturuyorum. Ben kadını, ocağınza düştüm. (...) Git, falan gün gel sana bir şey diyeceğim dedi. Ben tekrar gittim, Kola aldım. Çalıştım, bir koli Kola aldım evine gittim. Evde değil, belediyededir, evine git eğer sağsa sağdır, ölmüşse de ölmüştür zaten dediler.”<sup>58</sup>

Kadınların anlatımında ne cesaret, ne korku, ne de umutsuzluk tek başına baskın bir his. Kadınlar tüm bunları aynı anda yaşadıklarını anlatıyorlar. Hem korkuyu hem de cesareti aynı anda anlatabiliyorlar. Gülbahar'ın, eşinin kaybedildiği köyde yaşamaya devam ettikleri zaman eşini aramaya korktuğunu söylemesi, ancak bir ay sonra evi taşıdığına ilk işinin mahkemeye gitmek olduğunu aktarması gibi.<sup>59</sup> Ve tüm o arayışın içinde umutla birlikte var olan umutsuzluğu anlatan Sema'nın söylediği gibi: “Bir insanı devlet elinden alıp götürdüğü zaman insan ne yapabilir ki.”<sup>60</sup> Ya da Kader'in: “Devletti, kimse devletin karşısında duramıyordu.”<sup>61</sup>

## 2. Dayanışma Örüntüleri: Zorluklar, İmkanlar

Arayışın, belki de hiç bitmemek üzere başladığı, ama ayakta kalma stratejileri geliştirme zorunluluğunun ağır bastığı yıllar 90'lar. Zorla kaybedilenlerin eşleriyle görüşürken ilk dikkatimizi çeken, üzerine basa basa anlatılan bir yalnızlık, yalnız bırakılmışlıktı. Ancak bunu anlamaya çalışırken aslında hem zorla kaybedilmelerin yoğunlukla uygulandığı iklimi genel olarak göz önünde bulundurmak hem de yalnızlık anlatılarının içine sıkışmış dayanışma örüntülerini görmek o dönemi daha iyi anlamamızı sağlıyor.

<sup>58</sup> Zehra'yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

<sup>59</sup> Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

<sup>60</sup> Sema'yla görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

<sup>61</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

## “Yangın yeri”

Zorla kaybetmelerin ağırlıklı olarak yaşandığı Kürt coğrafyasında bu strateji, dönemin bütünsel devlet politikasının bir ayağı olarak uygulanıyor. 90'ların korku dolu atmosferi, herkesi –dolayısıyla muhtemelen dayanışmayı da– etkileyen durum “siyasiydi” diye anlatılıyor. “Siyasi” tanımlaması, bir yandan yaşananların politik anlamına dair bilince işaret ederken, en çok da devletin gündelik hayatta hissedilen varlığını gösteriyor. Pakize'nin şu sözlerindeki gibi: “Ama o zamanlar siyasiydi.”<sup>62</sup> Ya da Delal'in “O siyasinin çok olduğu dönem, kim kimle gidebiliyordu ki!”<sup>63</sup> demesi gibi.

“O zamanda insanın annesi bile insana sahip çıkamıyordu. Evlere bakıyordun, hiç mermi değmemiş diyeceğin evlere bile en az bin mermi değmişti. Az olanlara binlerce mermi değmişti.”<sup>64</sup>

“O zamanlar [olumlu] hiçbir şey yoktu. Her şey gizliydi. Dünya öyleydi ki insanlar biz varız demeye bile korkuyordu. Yangın yeri kızım. İnsanların hayatının değeri bir soğan başı kadardı. Bu kaybedilen insanların hepsi o dönemde kaybedilenler kızım. Binlerce insan kaybedildi. Kim kimin yanına gidebilirdi ki? Kim gidip de ifade verebilirdi ki? Kim böyledir diyebilirdi ki?”<sup>65</sup>

“Valla kaybolan insanlar çoktu. Biz Şırnak'takileri tanıımıyorduk. Hem Irak'a gidiyorlardı, hem Mersin'e hem Adana'ya. Herkesin köyü yıkılmış, herkes birbirinden ayrılmıştı. Kimse birbirini göremiyordu, öyleydi. (...) Herkes bir başına gitmişti, herkes bir başına gitmişti. Kimse aynı yerde biraraya gelemiyordu. Herkes kendi kahriyle baş başa kalmıştı. Ölene kadar [kaybedilenlerin] bir parçasını bulmak, kimliğini bulmak, kemiklerini bulmak için...”<sup>66</sup>

<sup>62</sup> Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>63</sup> Delal'le görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.

<sup>64</sup> Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

<sup>65</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

<sup>66</sup> Pervin'le görüşme, Şırnak-Uludere, 23.09.2013.

Dönem koşullarında, keyfi ve yargısız infazların, zorla kaybetmelerin, köy yakmaların bu yoğunlukla yaşandığı bir coğrafyada aslında her an bir bekleyiş, her an “bizim de başımıza gelebilir” hissi var. Bunun yarattığı korku ortamı da kadınların yalnızlık hissini güçlendiriyor. Bir yandan da kadınların gündelik hayatı devam ettirme görevi, devlet şiddetinin gündelik hayatın her alanında hissedildiği bu korku ve dehşet ortamında çok daha zor. Kadınlar, eşleri zorla kaybedilmeden önce de bu zora çare bulmaya çalışmışlar. Eşlerini uyardıklarını, göç etmeyi önerdiklerini, hatta bazı durumlarda en azından kendisinin gitmesini salık verdiklerini de anlattılar.

“Ona yeter [diyordum], kendine dikkat et. Burada durumlar hiç iyi değil. Baban da hasta. O tek büyüktü. Erkek kardeşi vardı, küçüktü. Buradaki durumlara karşı kendine dikkat et. Annesi dedi. Ben dedim.”<sup>67</sup>

“Ona, neden böyle yapıyorsun, diyordum. Seni şikayet ediyorlar, sana buralardan git diyorum, söylüyorum, söylüyorum, gitmiyorsun, yakalanacaksın, çocuklarımız çok, kim çocuklarımızı büyütecek, diyordum. Sen bakacaksın, diyordu. Hani ben bir kadını ben nasıl bakabilirim ki, diyordum. Sırtımı sana dayıyorum, senin bakabileceğini biliyorum onun için ben de partiyle ilgileniyorum, diyordu.”<sup>68</sup>

## “Ben perişanım, ben esirim, ben günahım. Kimsem yoktur.”

Kadınların kendi ayakları üzerinde durma çabasında kimlerden destek aldıklarını, kimlerle dayanışma ilişkisi kurabildiklerini anlamak için anlatının tamamındaki detaylara bakmak gerekiyor. Dayanışma örüntülerini, çoğunlukla baskın bir yalnızlık anlatısının içinde yakaladık. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bizzat kadınların da içinde bulunduğu dönem koşulları, dayanışma ilişkilerinin sınırlı kalmasındaki en büyük etkenlerden biri. Ekonomik zorluklar en temel sorun alanı. Görüşme yaptığımız kadınların,

<sup>67</sup> Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>68</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

dayanışma ilişkilerini anlamak üzere sorduğumuz soruları öncelikli olarak ekonomik dayanışma çerçevesinde düşünmeleri de bu durumu kanıtlıyor. Dayanışmanın psikolojik boyutunu, destek olma, derdini dinleme, konuşabilme, anlatabilme boyutunu ise, ancak buna dair ayrı bir soru yönelttiğimizde öğrenebildik.

Ekonomik dayanışma ve destek ilişkisi elbette hayati önemde. Bunun en sık karşılaşılan örneğini, kadınların oturdukları evlerin sahipleri göstermiş: Gülbahar ve ailesinin üç sene Süryani bir ailenin evinde kira vermeden oturmaları gibi. Kader de oturması için verilen bir evden bahsediyor. Zehra ise kendi anlatımıyla “bazı kişilerin” yardımıyla kendisine ev alıyor. Zeliha sürekli taşındığı evlerde kira ödemekte zorlandığını anlatıyor:

*“Beş kişiydik. Hepimiz bir evdeydik. Yani kirayı ödediğimiz sürece çıkın demiyorlardı tabii. Yani bazen öyle oluyordu ki, mesela akşam yemeğimiz olmuyordu. Yani elimizde [para] olmazdı ki kirayı verelim. İnsanlar da bir yıl falan idare ediyordu ama sonraki yıl bakıyorlardı ve artık çıkın diyorlardı. Haklılardı tabii, hiç kabul etmeyebilirlerdi de. (...) Şu ilerde biri vardı. Çok iyi bir insandı, onun konutlarda bir evi vardı. Dört yıl boyunca bize verdi. Ne zaman bir bayram falan olsa mutlaka bir elli milyon falan gönderirdi harçlık olarak, kendinize bir şeyler alın derdi. Yani bayram için.”<sup>69</sup>*

Eşleri zorla kaybedilen kadınlar için, kendileriyle aynı kaderi yaşamış olmak demek, sadece eşini kaybetmiş olmak demek değil. Burcu Şentürk, asker aileleri ve gerilla aileleriyle yaptığı görüşmelere dayanarak şu sonuca varıyor: “Asker ailelerinin hayatlarının en genel anlamda Kürt sorunu çerçevesinde evlatlarının ölümüyle aniden değişirken, militan ailelerinin ise aslında bütün hayatlarının bu sorun çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkün görünmektedir. Yakınlarının, evlatlarının, eşlerinin ‘partiye katılması’ da, bu çerçevede şekillenen bir hayatın kaçınılmaz değil belki ama beklenen bir

<sup>69</sup> Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

sonucu olarak görülmektedir.”<sup>70</sup> Bizim görüştüğümüz kadınlar için de, eşlerinin kaybedilmesi hayatlarının seyri üzerinde büyük bir etki yaratsa da, bir kırılma noktası olmuyor, zira Kürt sorunu çevresinde şekillenen hayatlarında eşleri kaybedilirken çocukları/kardeşleri gerillaya katılıyor, aileleri işkenceden geçiriliyor, kendileri zorla göç ettiriliyor, şiddete maruz kalıyor.

Belki de bu nedenle, özellikle “diğer kayıp yakınlarıyla özel bir destek, dayanışma ilişkisi kurdunuz mu” sorusuna yeterli cevap alamadık. Zira o coğrafyada, aynı politikadan farklı şekillerde etkilenmiş pek çok kadın birbirleriyle kendi sorumlulukları ve hayatta kalma mücadeleleri açısından mümkün olan ilişkiyi bir düzeyde zaten kuruyorlar. Yine de Pakize'nin söylediğini not düşmek gerek:

*“Sürekli İnsan Hakları'na gidiyorduk, Kalo ve Pire<sup>71</sup> de bizimleydi, damat bizimleydi, o diğeri, kaybolan, hepimiz birlikte İnsan Hakları'na gidiyorduk. Yani işte buraya gidelim bu bizim çevremizdir diyorduk.”<sup>72</sup>*

Kadınlar arası dayanışma ağları ise çokkatmanlı ve değişken bir yapı arz ediyor. Kadınlar şu ya da bu şekilde zorla kaybedilen kişinin ailesiyle birlikte yaşamaya devam etmişlerse, kaybedilenin annesinin desteği arayışın yoğun olduğu ilk günden itibaren çok belirgin. Kadınların yaşı ilerledikçe toplum içindeki birtakım cinsiyetçilik tezahürlerinden etkilenme şekilleri değişiyor, bu da dezavantajlı konumlarını bir düzeyde aştıkları bir durum yaratabiliyor. Bunun sonucunda da evdeki daha yaşlı kadın diğer kadınları koruma, kollama rolü de oynayabiliyor.<sup>73</sup>

<sup>70</sup> Şentürk, B. *İki Tarafın Evlat Acısı*. 2012:96.

<sup>71</sup> Yaşlı erkekler ve yaşlı kadınlar için kullanılan bu ifadelerle kayınvalidesini ve kayınbabasını kastediyor.

<sup>72</sup> Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>73</sup> Yalçın-Heckmann'ın Hakkari bölgesinde yaptığı saha araştırmasında da ortaya koyduğu gibi, kadınların statüsü, yaşlarına ve medeni durumlarına, aileye katılma sıralarına göre değişir. En yüksek statü, yaşlı kadının statüsüdür; aileye yeni katılan gelinlerin statüsü ise en altta sıralanır. Ailenin en yaşlı kadını ile aile reisi erkek arasında yine de fark vardır: Kadın

Bizim görüştüğümüz kadınlar, daha ziyade zorla kaybedilen eşin annesiyle –özellikle birlikte yaşamaya devam ettikleri hallerde– dayanışma ilişkisi içindeydiler. Bu türden bir ilişki yukarıda da değinmeye çalıştığımız aktif arama sürecinde çok belirgin bir şekilde görülüyor. Sonrasında da kadınlar arası dayanışma, ücretli ya da ücretsiz emek paylaşımı, rol paylaşımı şeklinde devam ediyor.

*“Kaynanam giderdi, düğün yemekleri yapardı. Allah'a and olsun ki dedi, ben yapabildiğim sürece bu yetimlere bakacağım. Yetimlerin gözü kalmasın. Yetimler milletin eline bakmasın. Kimse onlar yetimdir, rezil olmuşlar, babalarının ardından dışarıda kalmışlar demesin. Garibim gidip çalışıyordu. Çalışıyordu. Düğün yemekleri yapıyordu. Yemekleri çok güzeldi. Bize kaynanam bakardı. Üç çocuğum, dört çocuğum... Babalarının ardından Allah bir tane daha verdi, oldu dört. İki oğul, iki kız...”<sup>74</sup>*

*“Yani öz kaynanam önceleri, yani eşimin annesi, birkaç yıl yanımızda kaldı. Onlara [çocuklara] bakıyordu. Yani onlara yemek falan yapıyordu. Büyük kızımın da onunla arası iyiydi, yani mesela onlara hamur falan yoğuruyordu. Elbiselerini yıkıyordu. Ben de işlere gidip geliyordum.”<sup>75</sup>*

Fakat bu anlatılanlardan, ailenin doğrudan ve tartışmasız bir dayanışma ağı kurduğu sonucunu çıkarmamak gerek. Kadınların kendi anne-babalarının onlara arka çıkması ya da zorla kaybedilen erkeğin ailesinin geride kalan eşe destek olması koşullara göre değişebiliyor. Bu destek ve dayanışma, ilk anda aklımıza gelebilecek biçimlerden daha farklı olabiliyor. Kadınların kendi kendilerine koydukları sınırlar aslında bu desteğin koşullarını da belirliyor. Kadınlar bazen yakınlarıyla evlenmeyi kabul ederek, bazen kendilerini çocuklarına adayarak, çoğunlukla da “kadınlıklarından vazgeçerek”

emeğinin denetlenmesi ve evin belli sorumluluklarının yerine getirilmesini sağlamak en yaşlı kadının görevidir. (Yalçın-Heckmann, L. 2002:219).

<sup>74</sup> Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>75</sup> Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

bu desteği alabiliyorlar. Çocuklar kadınların omuzlarındaki sorumluluğu ve yükü artırsalar da, bize çocukların onlara “dayanma” gücü verdiklerini söylediler. Besra kimsenin elinden tutmadığını söylerken şunu ekliyor: “Kendim, çocuklarımın elinden tuttum. Çocuklarımın rezil olmasına izin vermedim.”<sup>76</sup> Pervin'in “Ben ve çocuklarım kendi başımızın çaresine baktık”<sup>77</sup> diye özetlediği, çocuklarla kurdukları destek ilişkisiyle, ya da bu sorumluluğun verdiği güçle ayakta kalan kadınlar var.

*“Yani nasıl diyeyim, insana dünyası tükenmiş gibi geliyor. İnsan yaşamak istemiyor. Çünkü erkek kardeşim öldürüldü, onun sonrasında bu kaybedildi, onun ardından da diğer erkek kardeşim, onun ardından da diğer kardeşim, onun ardından da amcam. (...) Sadece o çocukların hatrına ayakta kalabildim. Yani ben, onların babaları gitti, diyordum, ayakta kalabilirdim diyordum, çocuklarıma bakmalıyım diyordum.”<sup>78</sup>*

Anneliğin kayıp mücadelesi ekseninde kazandığı politik anlam üzerine çokça yazılıp çizildi. Ancak bu kadınların eşlerini kaybettikten sonra çocuklarıyla birbirlerine tutundukları durumda, kendilerini çocuklarına adanmış görünürken bu adanmışlık üzerinden aktif bir mücadele yürüttükleri de görülüyor. Ayrıca, çocuklar da –özellikle de kız çocukları – kadınlara hem maddi, hem manevi olarak destek oluyorlar.

### 3. Cinsel Şiddet

Devlet şiddetinin bu kadar yoğun yaşandığı bir dönemde, bunun kadınlara cinsel şiddet olarak dönmemiş olduğunu düşünmek çok zor. Ancak savaşın kışkırttığı erkek şiddeti, ortaya çıkartılması en zor şiddet türü. Şiddetin erkek öznesinin devlet görevlileri olduğu ve kadın bedeni üzerinden iktidarını sağlamlaştırdığı durumları ortaya çıkarmak da öyle.

<sup>76</sup> Besra'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

<sup>77</sup> Pervin'le görüşme, Şırnak-Uludere, 23.09.2013.

<sup>78</sup> Hasene'yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

## “Kaçarsam karımı yakalarlar”

Korunması gereken kadın, koruyan erkek kurgusu, savaşın yarattığı militarizmi besleyen bir yapı. Savaş ve çatışma dönemlerinin 'çatışan tarafları' olan erkekler, eşleri üzerinden, yakınlarındaki kadınlar üzerinden tehdit ediliyor. Savaşın kışkırttığı şiddet, toplumsal yapının hiyerarşisinde kadınlara daha farklı bir tehdit olarak dönüyor. Gülbahar, eşinin kaybedileceğini sezdiği ve bir şeyler yapması gerektiğini düşündüğü dönemde çevresindekilere şöyle söylediğini anlatıyor:

“Kaçarsam karımı yakalarlar, kızlarımı alırlar, bu çocuklarım yüzünden kaçamıyorum da, yoksa kaçardım, demiş onlara. Çocuklarımı bırakamıyorum, demiş. Ev sahibi ona kaç demiş. Evine ne yapacaklar evine bir şey de yapamazlar kaç, demiş. Allahıma gelip karımı alırlar, demiş. Onların derdi benim karım biliyorum gelip onu alırlar, demiş.”<sup>79</sup>

Kadınların ve çocukların gözaltına alınmasının, götürülmesinin üzerinden yaratılan bu tehdit sözde kalmıyor. Pakize, Şehmiran'da tüm kadınları toplayarak karakola götürdüklerini, köy muhtarları başta olmak üzere bölgenin ileri gelen erkeklerinin toplanarak karakola gittiklerini ve kadınları bırakmalarını istediklerini anlattı.<sup>80</sup> Genel olarak kadın ve erkeklerin ayrılarak erkeklerin toplanıp götürülmesi olaylarının yanında böyle bir olay olduğunu öğrenmek, şiddetin bazı durumlarda kadın ve erkeklere benzer yollarla da uygulandığını gösteriyor. Sadece kadınların toplanarak karakola götürülmesi, oradaki tehdidin boyutu ve şekli hakkında başka bir şey söylüyor. Kadın bedenleri savaşan tarafların mücadele alanı.<sup>81</sup> Bu nedenle, kadınları karakoldan kurtarmak için seferber olan muhtarlar ve köyün ileri gelen erkeklerinin orada 'korudukları', birer birey olarak kadınlardan çok daha fazlası.

<sup>79</sup> Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

<sup>80</sup> Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>81</sup> Bkz. Yuval-Davis, N., 2010; Entloe, C., 2000.

Devletin doğrudan bedenlerine yönelik tehdidiyle karşılaştıkları alanlarda, kadınların savunmasızlığını artıran başka koşullar var. Dil yine bu koşulların başında geliyor. Kürtçe konuşmanın devlet katındaki geçersizliği ve Türkçe konuşmaları tam anlayamamak katmanlı bir işkence yaratıyor. Devletle karşılaşma anları, kelimenin tam anlamıyla 'dilsiz kalma' anları kadınlar için.

“Yani dövmediler. Kötü sözlere de gelince... Yani ben onların dillerini anlamıyordum, kendi aralarında benimle ilgili kötü şeyler konuşmuşlarsa da bilmiyorum. Belki de söylemişlerdir ve ben anlamamışımdır.”<sup>82</sup>

Kadınlar eşlerini aradıkları süre boyunca tehditlerle karşılaşılıyorlar. Kendilerinin de kaybedilebileceği tehdidin yanında, küfürlerle açığa çıkan bir cinsiyetçilik var. Görüştüğümüz kadınlardan biri, eşi gözaltına alındığında bir noktada ona “anneni, eşini, çocuklarını karakola getir” dendiğini anlatıyor; karakola gittiklerinde kötü bir şey olmadığını anlatan sözleri ise şöyle: “Kalktık gittik, kurtulduk geri geldik. Muhtar falan da gitti ifademizi verdi. Onlarla muhatap etmedi bizi. Bize bir zorluk vermediler, yani kadınlara.”<sup>83</sup>

Oysa verilen zorluk, bütünlüklü bir devlet politikasının her aşamasında kadınlara da yönelen şiddette kendini gösteriyor.

“O zaman, hamile halimle bana öyle bir tekme attı ki ben dört metre ileriye fırladım. Dört metre fırladım. O çimento öbeğinin ortasına girdim, yere düştüm. Zaten dedim hele ben, yani başıma bakalım hele ne gelecek dedim.”<sup>84</sup>

“Geliyorlardı, kapımızı kırıyorlardı, açıyorlardı öyle, sen de kızım sayılırsın yani farkın yok, yani korkudan, tedirginlikten altımızı kirtletiyorduk. Korkudan böyle oluyordu. Bize çok eziyet yapıldı.”<sup>85</sup>

<sup>82</sup> Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

<sup>83</sup> Meliha ile görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>84</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

<sup>85</sup> Meliha'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

“Küfür, kötü söz etmiyorlardı bize, bir şey yapmıyorlardı ama işkence ediyorlardı ve sıkıntı veriyorlardı tabii. Yani mesela gelirlerdi bohçalarımızı açarlardı, gelip evimizi ararlardı, eşlerimizi alıp götürürlerdi. Sıkıntı verirlerdi yani. İnsanı kahrediyorlardı.”<sup>86</sup>

## “Biz eşini kendimize getirdik diyorlarmış”

Kadınlar cinsel şiddeti her zaman çok zor anlatıyorlar.<sup>87</sup> Kadınların kendi yaşadıkları üzerinden değil başkalarının deneyimi üzerinden anlattıkları hikayeler var. Başkaları dolayısıyla anlattıkları aslında kendi yaşadıklarının da izdüşümünü taşıyor. Şengül gözaltında işkence gördüğünü bildiği bir kadının neler yaşadığını anlatırken, işkencenin boyutunu tanımlayacak kelime bulamıyor. Ve kadının bir yandan işkence görürken, bir yandan da kendisi gibi gözaltında olan eşinin onun üzerinden tehdit edildiğini anlatıyor.

“Allahınıza, peygamberinize dediklerinde, Allah ve peygamber izne çıktı, diyorlarmış. Ona sürekli, bak bu senin eşin, biz eşini kendimize getirdik, diyorlarmış.”<sup>88</sup>

“Onun eşi hem köylüsü hem de teyze kızıydı. O zaman onu da almışlardı. Onu aldıklarında çırılçıplak soymuşlardı, soymuşlardı. Namusum izin vermez, buna tahammül edemem, dedi. Hem teyze kızım, hem köylüm hem de şerefimiz namusumuz. Köylüm de olsa eşim de olsa, böyle bu askerler onu neden böyle soydular, dedi. Askeriye niye böyle yaptı, dedi. Ona [O kadına] eşini sormuşlardı aslında, o da eşiyile ilgili bir şey söylememişti. O nedenle kadını öyle soymuşlardı işte. O nedenle de o olaydan sonra kaynım artık [buralarda] duramam dedi.”<sup>89</sup>

<sup>86</sup> Şengül'le görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>87</sup> Devlet kaynaklı cinsel şiddeti açığa çıkaran önemli çalışmalarından biri Gözaltında Cinsel Taciz ve Tecavüze Karşı Hukuki Yardım Bürosu'nun 10 yıl devam eden projesi. Çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlar için bkz. Keskin, E., Yurtsever L. *Hepsi Gerçek: Devlet Kaynaklı Cinsel Şiddet*. 2006.

<sup>88</sup> Şengül'le görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>89</sup> Seniha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

“Söylemediklerini bırakmıyorlardı ki. Bu çocuklar bu çocuklar kimin, diyorlardı; benim çocuklarım, diyordum. Bunların hepsini teröristlerden peydahlamışsın, diyorlardı. Bu çocuklarınızın hepsini teröristlerden peydahlamışsınız, diyorlardı. Bundan sonra da bizden peydahlayacaksınız, diyorlardı. (...) Diyorlardı, yani kötü şeyler diyorlardı ama her şey söylenemiyor. Yani biz oradan göç etmeseydik çocuklarımıza da tecavüz etmeye gelecektirdi. Yani insan doğru konuşmalı. Yani bir kadını evde tek bulsalar gidip o kadına tecavüz ediyorlardı.”<sup>90</sup>

Hasene eşi kaybedildikten sonra gözaltına alınanlardan. Onun anlatımında, kadınların Kürt oldukları için nasıl farklı şekilde aşağılandıklarını görüyoruz:

“İkinci sefer aldıklarında yine üzerimde kimliğim yoktu. O zaman da iki gece kalmıştım. Yine kim olduğumu açıklamadım. Sürekli hakaret, yani o zaman çok [hakaret] ettiler. İşte 'Kürt kadınları böyledir, nasıl kimliksiz gezebiliyorsun, falan filan...' [Tırnak içinde yazılan kısmı Türkçe söylüyor] Dayağa gelince... Yani işkence değildi ama yumruk, tekmeyle yumrukla ve silahlarının başlarıyla...”<sup>91</sup>

Bazen de kadınlar hikayenin tümünü anlatmadılar. Ancak anlatılamayanlar da yaşanana dahil. Besra eşini aramak için kayınvalidesiyle birlikte savcılığa gidiyor:

“Kalkıp savcılığa gittik. Bize siz gidin, büyük kızınız buraya gelsin, dediler. Büyük kızım on iki on üç yaşlarındaydı. Ben de geleyim mi dedim, yok sen gelme dediler. Kızımı arabaya koyup hükümet konağına götürdüler. Bir sürü kimlik varmış orda. Kimlikleri şey yapıp, sen bu kimlikleri tanıyor musun, demişler. Demiş valla bu babamındır, ver bana. Sen eve git biz babanı bırakacağız, bırakacağız eve gelecek demişler. Allah şahidimdir kızım eve geldi. Sabah oldu gittik, bıraktık dediler.”<sup>92</sup>

<sup>90</sup> Besime'yle görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.

<sup>91</sup> Hasene'yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

<sup>92</sup> Besra'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

Büyük kız çocuğunun neden çağrıldığıнын ayrıntılı bilgisini bu görüşmede alamadık. Bu nedenle çok net bir yorum yapamamak da, kadınların cinsel şiddet deneyimlerini bazen anlatamadıklarını hatırlatmak isteriz. Bu durum, bazen görüşme boyunca aralara giren sessizliklerde gizli. Bunu yazıya aktarmanın yolu ise oldukça sınırlı.

Bu rapor boyunca daha çok bölgedeki Kürt kadınların deneyimlerine odaklansak da, İstanbul'da yaptığımız görüşmelerin birinde vurgulanan cinsiyetçi polis şiddetine, sadece aktörleri değişen devlet şiddetine de burada değinmek gerek. Cumartesi İnsanları eylemleri sırasında gözaltına alındıklarında karşılaştıklarını Zeynep şöyle anlatıyor:

*“Tabii ki olmaz olur mu gözaltına alınırken bir dayak yiyorsun, kolların bükülüyor, araç içerisinde dayak yiyorsun. Saçın başın yolunuyor, yüzüne gözüne tekme atıyorlar, yumruk atıyorlar tacize de uğruyorsun tamam mı o şey esnasında boğuşma esnasında. Araçta daha çok bunu yapıyorlar. Göğsünü elleme, bacağını sıkma, gözaltına alınırken diyelim şubenin içine girdiğinde yine bir tartaklama oluyor.”<sup>93</sup>*

## 4. Geçim Mücadelesi ve Kadın Emeği

Kadınların birçoğu önceden daha çok ücretsiz ev emekçileri, tarım işçileriyle, kocalarının kaybedilmesinden sonra bazen tek başına bazen de başka aile üyeleriyle birlikte evin geçiminin sorumluluğunu almak zorunda kalıyorlar. Ücretli çalışmaları onları evin dışına çıkarıyor. Ancak bunun devlet şiddeti zorlamasıyla olmasının, toplumsal normların baskısına göğüs germenin böylesi bir zor yoluyla olmasının, omuzlarındaki yükü artırdığı kesin. Meliha ne yapacağını bilemediği o ilk zamanları şöyle anlatıyor: *“Ben geliyordum, kapının önüne dahi çıkamıyordum o zamanlar. Gidiyordum, bakıyordum... Ben bir erkek değilim ki gideyim bir kahvede bir iş yapayım. Yani ne yapacağım, ne edeceğim diyordum. Bilenler yanıma geliyordu,*

<sup>93</sup> Zeynep'le görüşme, İstanbul, 12.09.2013.

*teselli ediyorlardı, sabırlı ol diyorlardı. (...)* *Ben de çocuklarımla kaldım ama onları nasıl besleyeceğimi bilmiyordum. Bu şehirde ne kadar iş vardiysa yaptım. İnsanların hamurunu yoğurdum, tahıllarını ezdim, insanların aşçısı oldum, her işi yaptım. Her işi yaptım. Şu güne kadar da çalışıyorum, çalışmaktan geliyorum şimdi.”<sup>94</sup>*

Tüm bu belirsizliğin ve bilinmezliğin üstesinden gelen aktif bir inisiyatif alma var sonunda. Çalışırken yaşadıkları zorlukların kadınların bedenlerine değen anlatımlarını duymak gerek. Çoğunlukla çok küçük yaşta evlenmiş olan bu kadınların çoğunluğu çok genç yaşta çocuklarla birlikte yalnız kalıyorlar. Bunun hayatları üzerindeki doğrudan etkisi büyük.

*“Memelerim süt doluyken çocukla tarla işine gidiyordum. Yedi gün bu köyde kaldım, orda tarla işçiliği yaptım. Memelerimdeki sütü yere sağıyordum, yere sağıyordum. Akşam eve geldiğimde canım çok acıyordu. Çocuğum küçüktü, onu [büyük] kızımın yanına bırakıyor, yiyecek bir şeyler falan veriyordum, o çocuklara bakıyordu. O çobanlarıydı. Ben gidip çalışıyordum.”<sup>95</sup>*

**“Bir kadın sadece elleriyle... yani ne kadar yapabilir ki!”**

Burada değişen tek şey, kadınların çalışmaya başlaması değil elbette. Zira hepsi zaten bilfiil çalışıyorlar, ancak köylerinde, “kendilerine çalışıyorlar”. Eşleri kaybedilmeden önce çoğu ücretsiz aile işçisi ve bazen de tarım işçisi olarak çalışıyor, dışarıda yapılacak işleri genellikle erkekler yapıyor.

*“Evin reisi oydu malum, çok çalışırdı. Ekmeğinin peşindeydi. Çocuklarını büyültmeye, yetiştirmeye çalışıyordu. Ama o gittikten sonra bütün yük benim omuzlarıma bindi biliyor musun! Artık onlar için tarlayı sürmeye de ben gitmek zorunda kalıyordum, koyunları*

<sup>94</sup> Meliha'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>95</sup> Zehra'yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

*davalarını ben götürüp getirmek zorunda kalıyordum. (...) Beni görüyor musun, bak ağzımda diş kalmamış. Bu rezillikleri, çileyi çekmesek böyle mi olurduk?* *Bir kadın sadece elleriyle... Yani ne kadar yapabilir ki!”<sup>96</sup>*

*“İşte koyunlarımı sağıyordum, koyunlarımı da yanımda getirmiştım. Koyunlarımı sağıyordum, sütünü yoğurdunu satıyordum. Tahıl un falan alıyor, çocuklarıma veriyordum. İşte böyle. Kaymağı satıyordum, koyunlarımla öyle öyle geçirdik. Çocuklarım artık biraz büyüyünce birlikte çapaya gidiyorduk, pamuğa gidiyorduk, fındıklara gidiyorduk. İnsanların tarlalarında çalışıyorduk. Ne iş olsa yapıyorduk. Ta ki kendimizi kurtarıncaya kadar.”<sup>97</sup>*

Kadın emeğinin en görünmez türünü, kadınların ücretsiz tarım işçisi olmadığı durumda da ev içinde çalışmalarını Nafiye'nin sözleri çok güzel anlatıyor:

*“Evimizdeydik. Bazen bir zanaat varsa yapardık. Bazen, makinem vardı, kendime bir şeyler yapardım. Dikiş dikerdim. Çocuklarımla birlikteydik. Kaynanam gider çalışırdı. Bugünkü gibi çamaşır makinesi yoktu, süpürge yoktu. Bir şey yoktu. Biz kol gücüyle yapardık. Evimizdeydik. Kaynanam gider çalışırdı. Bir yemek olsa ben yapardım. Yıkanacak çamaşırlar olsa, ütü olsa, bir şey olsa ben yapardım.”<sup>98</sup>*

Tabii kadınların eşlerinin kaybedilmesi çoğunlukla birdenbire yaşanan bir olay değil, bu olaya varan bir süreç var. Öncesinde pek çoğu gözaltı ve işkencelere maruz kalıyor, kaçarak yaşamak zorunda kalıyor. Sevda'nın eşi zorla kaybedilmeden önce iki kez gözaltına alınıyor ve işkence görmüş halde eve dönüyor. Kocasını çalışamaz hale geldiği için, Sevda “ahırdaki ineklerin altını temizliyor, onların yemini veriyor, katık, yoğurt yapıp gidip satıyor, tandır ekmeği yapıyor ve evin

<sup>96</sup> Hasene'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

<sup>97</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

<sup>98</sup> Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

geçimini sağlıyor”.<sup>99</sup> Kader'in ve Nafiye'nin yukarıda alıntıladığımız sözleriyle birarada düşündüğümüzde, kadınların ev işlerinin birincil sorumluları olarak görüldükleri erkek egemen düzende, Sevda da muhtemelen tüm bu işleri daha önceden de yapıyordu. Ancak devletin bu denli yoğun hissedilen şiddeti, kadınların ev içindeki ve dışındaki emek yükünü çok daha ağırlaştırıyor ve bu durum tüm bu emeğin çok daha güçlü biçimde vurgulanmasına sebep oluyor.

Eşleri zorla kaybedilen kadınlar bazı örneklerde evin geçiminden tamamen sorumlu olurken, bazı durumlarda geniş aile içindeki işbölümünde artık evin geçimine ücretli çalışarak da katkı sunmak zorunda kalıyorlar. Kürt olmaları, kadın olmaları, Kürtçeyi kamusal alanda kullanamamaları, yaşadıkları coğrafyanın savaş koşullarının da etkisiyle eğitim alamamaları, yine aynı koşullar sebebiyle işgücü piyasasında hiçbir pazarlık güçlerinin olmaması, bulabildikleri her işe razı olmak zorunda kalmaları nedeniyle bu kadınlar işgücü piyasasının da en dezavantajlı konumuna yerleşiyorlar. Kadınların kendi geçimlerini sağlamak üzere yaptıkları işler arasında mevsimlik işçilik özel bir yere sahip. Görüştüğümüz pek çok kadın, çocuklarını da yanına alarak Muğla, Mersin, Denizli, Aydın, Düzce, Yozgat, Muş, Van, Adana, Manisa ve daha pek çok farklı ile çalışmaya gitmiş.<sup>100</sup>

**“Türklerin içine, yabancıların içine gittim”**

Mevsimlik işçi olarak giden kadınlar buldukları bölgedeki ilişki ağları üzerinden tanıdıkları araçlarla ve çoğu

<sup>99</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

<sup>100</sup> Mevsimlik işçiler ve bu emek gücünün cinsiyeti ve etnik kimliğine dair veriler üzerinden yapılan oldukça fazla sayıda araştırma var. Burada özellikle Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı içinde bulunan akademisyen ve araştırmacıların çalışmaları çok kıymetli. Bu çalışma ağının Mayıs 2012'de yayınladığı rapora şuradan ulaşılabilir: [http://goc.bilgi.edu.tr/docs/FES-dunyadan\\_12.pdf](http://goc.bilgi.edu.tr/docs/FES-dunyadan_12.pdf). Bu işgücünün içinde çocukların yerine özellikle dikkat çekiliyor. Kadınların sayıca ağırlığı ve erkeklerden daha düşük ücretlere çalışıyor olmasına da öyle. Savaşın kıskırttığı etnik ayrışmalar da yine bu alanda hayli görünür oluyor. (Bkz. Kılıç, Ş. *Biz ve Onlar: Türkiye'de Etnik Ayrımcılık*. 1992.)

zaman çevrelerinde benzer koşullarda olan başka kadınlarla birlikte çalışmak üzere gidiyorlar. Ve gidilen yerde genellikle çok zor şartlarda ve düşük ücretler karşılığında çalışıyorlar.

*“Allahıma peygamberime, Irak’tan tut Van’a kadar, Muş’a Düzce’ye kadar, fındık mı dersin, başka iş mi dersin yani Irak’tan Düzce’ye kadar ne kadar yer varsa hepsini elden geçirdim. Sırtımda bir şeyler taşıyordum işte kadın eşyaları falan. İnan ki bu omuzlarım var ya nasıl oluyordu, kıpkırmızı oluyordu, soyuluyordu artık. Sabaha kadar ölüyordum, ayaklarımın altı şişiyordu. Ayaklarımı iğneyle deliyordum, kan ve suyu boşaltıyordum.”<sup>101</sup>*

Bu gidiş, “Türklerin içine” gidiş olarak tarif ediliyor, çünkü savaş koşullarının hayatı darmadağın ettiği bölgeden çıkmak zorunda kalıyorlar. Zehra’nın dediği gibi: “Ben kalkıp, ben çocuklarımı alıp gittim, Türklerin içine. Ben gittim Manisa tarafına. Ben gittim Salihli tarafına. Ben gittim İzmir’e. Ben gittim işe.”<sup>102</sup>

Türklüğün ve Kürtlüğün sınırları sadece fiziki değil, savaş koşullarında bu sınırlar savaşın taraflarına da işaret ediyor. Koşullar ağırlaştıkça, fiziksel sınırlar bu zorluklar içinde aşılmaya başladığından, başka sınırlar derinleşiyor. Bu kadınların Türk kimliğine yönelik algıları maruz kaldıkları devlet şiddetinin failleri olmaları üzerinden oluşabiliyor.

*“Tarlalara gidiyorduk, çapa falan yapıyorduk. Bir marullarına çapamız değse ve [marullar] kopsa, eliniz kırılırsın diyorlardı. Benim içim doluyordu. Bak diyordum, bizler o kadar iş yapardık, o kadar çalışırdık, [aynı zamanda, çevremizdeki insanlara karşı] o kadar da merhametliydik. Şimdi ise gelmişiz bunlara... Yani bunlar hem geldi bizleri öldürdü hem de biz gelmişiz ve bunlara kölelik yapıyoruz.”<sup>103</sup>*

**101** Zeliha’yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

**102** Zehra’yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

**103** Besime’yle görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.

Çocuklar da evin geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kalanlardan. Burada, çocukların yaşadıkları deneyimlerin de cinsiyetlerine bağlı olarak çok net biçimde farklılaştığını belirtmeden geçmeyelim. Öncelikle, eşleri kaybedildiği sırada ailede evin geçimini sağlayabilecek büyük erkek çocuk olması kadınların omuzlarındaki yükü biraz alıyor. Çocuklar küçükse, okul çağına geldiklerinde ekonomik zorluklar yüzünden çalışma zorunluluğu nedeniyle eğitiminden ilk vazgeçilenler kız çocukları oluyor. Bu durumun sadece Kürt toplumuna özgü olmayan sebepleri de var, kadınlara işgücü piyasasında açılan alanların daha düşük ücretli işlerden oluşması da bunda etkili. Erkek çocukların dışarıda daha yüksek ücret alacağı işlerde çalışma olanağı olduğundan, toplumsal olarak evi geçindirmesi beklenen ve bunun gerekli koşulu olarak eğitime öncelik verilen taraf onlar oluyor. Yalçın-Heckmann’ın dikkat çektiği bir diğer nokta da, kız çocuklarının eğitim görmesini istemeyenlerin bazen kadınlar olabildiği.<sup>104</sup> Bunun nedeni de ev içi işbölümünde kız çocuklarının annelerine destek olması. Bu destek sadece ev işlerinde değil, her türden dayanışma ilişkisinde de görülüyor.

Kadınlar mevsimlik işçi olarak çalışmaya genellikle çocuklarıyla birlikte gidiyorlar. Bunun sebebi, hem gittikleri yerde uzun zaman kalacak olmaları ve küçük çocuklarını bırakacak yerleri olmaması, hem de belli bir yaşa gelmiş çocukların o işgücünün bir parçası olabilmesi. Bazı durumlarda sadece çocuklar da mevsimlik işçi olarak gidebiliyorlar, bu durumda çocukların kimlerle gönderildiği önemli. Aslında bu da, dayanışmayla ilgili olarak görüşmecilerin söz aralarında açık ettikleri bir durum. Mevsimlik işçilik tüm bölge halkının ayakta kalma stratejisi olduğu için, çocuklar çalışmaya tanıdık geniş aile üyeleriyle, komşularla birlikte gönderiliyor.

*“Valla ailem bana yardım etmedi. Ben kızlarımı Türklerin memleketine yolcu ettim. Fındığa gidin diyordum, gidiyorlardı. Onları fındığa gönderiyordum büyüdükleri zaman, başkalarının*

**104** Yalçın-Heckmann, L. 2002:250.

*işine. (...) Komşularımız vardı, bizi severlerdi. Komşularımızdı, onlarla gönderirdim. Tanıdıklar vardı, onlarla gönderiyordum. Hiçbir zaman kızlarımı yabancılarla göndermedim.”<sup>105</sup>*

Bu örnekte de mevsimlik işçiliğin cinsiyetli oluşuna vurgu yapılıyor. Tek başlarına çalışmaya gönderilenler kız çocukları. Toplumsal yapı içinde asla kabul görmeyecekmiş gibi görünen bir durum, işgücü piyasasındaki cinsiyetçi işbölümünün ve yaşanan devlet şiddetiyle birlikte oluşan ekonomik şiddetin zorlamasıyla bu şekilde gerçekleşiyor. Erkek çocukları, inşaat işlerinde çalışır, simit satar, ayakkabı boyarken, kız çocukları mevsimlik işçi olarak evden uzağa gönderilebiliyor. Ancak bir yandan da bunun kabul görmesini sağlayan koşullar oluşturuluyor; tanıdıkların, akrabaların, yabancı olmayanların, kız çocuğunun hem güvenliğini sağlaması, hem de ona göz kulak olması umuluyor.

## 5. ‘Kayıp Eşi’ Olmak

Zorla kaybetmenin yarattığı bilinemezlik kadınların kimlik algılarında ve bu kimliğin dayattığı toplumsal beklentilerde kendini gösteriyor. Kadınların toplumsal konumlarını yaşları, evli olup olmamaları, çocuklarının olup olmaması gibi faktörler belirliyor. Bu belirlenimin kendisini ve hiyerarşisini kuran ise erkek egemen yapı. Bu yapı, kadınların zorla kaybetmeden etkilenecek şekillerini de etkiliyor. Eşlerinin zorla kaybedilmiş olması kadınları “boşanmış” ya da “dul” yapmıyor; buna karşın halen “evli” konumunda da değiller. Zorla kaybetme, onların toplum içindeki konumlarında da bir belirsizlik yaratıyor. Nepal’de kayıp eşleri üzerine yapılan araştırma da bu kadınların toplum içinde ‘yarı dul’ olarak görüldüklerini gösteriyor.<sup>106</sup>

Görüştüğümüz kadınların ortalama evlenme yaşı 15’ti. Çok küçük yaşta evlenmiş bu kadınlar çoğunlukla evlenmeye kendileri karar

**105** Zehra’yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

**106** Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) Bilgi Notu. 2013:8.

vermemişler, ancak bunu sorduğumuzda gülerek verdikleri bir cevap var: “Yani bizde aileler gelir seni ister, sen de evlenirsin.”

*“Yani diyordu biz birbirimizin armağanıyız. Yani ben kendim bilmiyorum ama benim babamla onun babası öyle söylüyordu. (...) Valla bize geldiklerinde saklandım. Yani beni verecekleri zaman saklandım. Hani utanıyorduk da. Öyle utanıyordum ki dur bakalım ne olacak diyordum. Yani bizim keyfimize göre değildi, asıl olan anne ve babalarımızın ne diyeceğiydi.”<sup>107</sup>*

*“Yani yirmi üç yıl birlikte kalmışız diyorum. Çünkü ben çocukken gelmişim, o da askere gitmişti. O döndükten sonra daha yeni çocuğumuz oldu. Sonrasında da zaten her yıl her yıl, yani bir beşiğim varken hamile kalıyordum, böyle işte.”<sup>108</sup>*

Erken yaşta evlendirme, bizim araştırmamız kapsamında değerlendirildiğinde de etkisi olan bir durum. Zira erken yaşta evlenen bu kadınların büyük bir kısmı yine erken diyebileceğimiz yaşlarda eşlerini kaybetmişler ve çocuklarıyla birlikte çok büyük bir sorumluluk altında kalmışlar. Zorla kaybetmelere içkin belirsizlik baki olmakla birlikte geride kalan kadınlar tekrar evlenme kararı alabiliyorlar. Yeniden evlenme kararında bu sorumlulukların ve ekonomik zorlukların etkisi var.

*“Ekonomi tamam, belki getirir sana bir ekmek verir ama sen o adamın çocuklarını, yani çocukları olmasa da onun derdi, sana söyleyecekleri... Yani sen onun derdini söylediklerini çekeceğine, hele bir de çocuğu varsa onun çocuklarına mı bakacaksın kendi çocuklarına mı bakacaksın...”<sup>109</sup>*

Hasene bunu anlattıktan sonra özellikle kayınlarla evlendirilmeye daha çok karşı olduğunu söylüyor, çevresinde olan bir kadın arkadaşını kayınıyla evlenmemesi için ikna etmeye çalıştığını anlatıyor. Sonrasında arkadaşının evlenmesine nasıl ikna olduklarını şöyle anlatıyor:

**107** Gülperi’yle görüşme, Şırnak-Güçlükonak, 22.09.2013.

**108** Kader’le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

**109** Hasene’yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

“Ona da bir yönüyle hak verdik yani. Bir kızı vardı, sadece bir kızdı, belki kızımın babalık yapar, dedi. Onun için biz de sesimizi çıkarmadık. Yani yabancı biri olsa bakmaz ama sonuçta bu amcası, dedi, bakar, dedi.”<sup>110</sup>

Eşleri zorla kaybedilen kadınların kayınlarıyla evlendirilmesi karşılaşılan bir pratik. Görüştüğümüz kadınlardan üçü kayınıyla evliydi. Birinde kayın, başka bir kadınla da evliydi. Bu durum, aile ilişkileri üzerinden kurulan sosyal koruma ağlarının işletiliş şekillerinden biri aynı zamanda. Ancak kadınların ev içi sorumluluklardan azade yaşamadığını ve çocukların babaları kaybedilmiş olsun ya da olmasın kadının sorumluluk alanına girdiğini unutmamak gerek. Bu durumda, kayınla evlenmenin yarattığı “dayanışma”nın sınırları ekonomik destekten, çocukların maddi ve bir düzeyde manevi sorumluluğunu kabul etmekten öteye geçemiyor. Bu sınırlı desteğe rağmen, ‘dul’ olmanın kadınlar üzerinde yarattığı maddi ve manevi yük onları evlenmeye ikna edebiliyor.

“Ondan sonra dört yıl dul kadındım. Bazen sokağa çıkardım kadınlar derdi ki helal olsun içtiği süte. Bu erkekten sonra bir gün bu... Mesela kimse yanlış yoldasın dememiş. Allaha şükürler olsun ki ben yanlış bir insan değilim. Ondan sonra ben evlenmem, diyordum. (...) Daha sonra Allah istedi, beni kaynıma verdiler. Evli değildi. Ben kaynımla evde nikahlandım. Çocuklarım için. Kararı... (duraksıyor) amcası böyle istedi. Gençtir dedi. Dört çocuğu var. Ben dünyada böyle bir şey yapmam diyordum. Allah bir kaderdir getirmiş başıma. ‘Bizim evimizde kalsın. Dul kadınlık adı da üstünden kalsın. Günahdır ona da’ [demişler]. Kendi içlerinde karar vermişler. (...) Bir tarafla iyidir. Karı-koca olmaktan değil. Bir tarafla insanların ağız kapandı. Bir diğer tarafla da düşündüğümde üzülüyordum. Kocamın kardeşiydi. (...) Mesela burada dul kadın bir eve gitsin millet der ki neden eve gitmiş. Bir erkek eve gelse diyecekler dul kadındır niye evine erkek girdi. Milletın lafı, sözü üzerine milletın ağız kapansın dedik.”<sup>111</sup>

**110** Hasene’yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

**111** Nafiye’yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

Bu kadınlardan bazıları, küçük yaşta evlenerek içine girdikleri geniş ailede kayınlarıyla –kendi ifadeleriyle söylersek– “birlikte büyümüşler”. Nazan, eşinin ailesi tarafından, ancak kayınıyla evlenmesi durumunda kendisine “sahip çıkılacağı” söylendiğini anlatıyor. Bu evliliği, en çok da kayını zaten evli olduğu için istemediğinden, hem kendi ailesinin hem de eşinin ailesinin desteğinden mahrum kalıyor.

“Tabii, tabii he dedim bana bakmak istesenez ben evimde oturayım, her ay aranızda toplayın getirin bana bakın. Öyle değil mi ama kimse getirmedi. (...) Evlenseydim onla anladın, baskı yapmazdı el el üstünde tutarlardı ama kadının yuvası yıkılırdı. (...) Ama ben kaynımı kardeşim gibi görüyordum, küçükken ben onu büyük ettim ha. Ben oraya gittiğim zaman küçüktü, hep birlikte oynadık hep birlikte şey ettik ne bileyim çok güzel anılarımız oldu. Ben onun başını yıkadım nasıl bir daha ona koca diyecem, nasıl onun kucağına gidecektim.”<sup>112</sup>

Farklı politik aktörler bu karara zaman zaman müdahil olabiliyor. Bu anlamda politik aidiyet ve bunun getirdiği sorumluluk, kadınların bazı kararları alması ya da kadınlar üzerinden bazı kararların alınması sonucunu doğuruyor. Savaş koşullarının, bu farklı aktörlere kadar uzanan söz söyleme alanını genişlettiği kesin. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, dayanışma ağları maddi koşullar nedeniyle zor kurulduğundan, en yakınlarla kurulan, aile temelli ‘zorunlu’ dayanışma ağlarına ihtiyaç duyuluyor.

Kayınlarıyla evlendirilmenin, kadınların esasen tercih ettiği bir şey olmadığı anlaşılıyor. Zira iki görüşmede, kaç çocuğun var sorusuna, sadece zorla kaybedilen eşten olan çocukların sayısı söylenerek yanıt verildi. Elbette ki burada pek çok başka etken de devreye girmiş olabilir. Görüşmeye başlamadan önce çalışmanın kapsamı hakkında bilgi vermeye çok önem verdik. Dolayısıyla sadece kaybedilenin hikayesini değil, aynı zamanda görüştüğümüz kadının hikayesini de merak ettiğimizi vurgulayarak belirttik. Buna rağmen, kadınlar anlattıklarını

**112** Nazan’la görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

sıklıkla zorla kaybedilme hikayesiyle sınırlamaya meylettiler. Çoğu durumda, kendi deneyimlerini hem önemsiz hem de mahrem buluyorlar; ayrıca kıymet verilecek, öğrenilmeye çalışılacak şeyler olarak görmüyorlardı. Aksini anlatmamıza rağmen onlarla sadece ‘kaybedilenin eşi’ kimliğiyle konuştuğumuzu düşündükleri için, hayatlarını kaybedilenle başlatıp bitirmiş ve bize sadece o eşten olan çocuklarının sayısını söylemiş olabilirler. Ya da başka biriyle evlendiklerini ve ondan da çocukları olduğunu söylemeyi hiç planlamamış olabilirler. Görüşmelerin bu türden sınırlarını hep akılda tutmamız gerekiyor. Kadınların tarihi, hayatı, onların bizimle paylaşmak istedikleri kadarıyla sınırlı. Bu, hiçbir zaman bu sınırın ötesine geçilemeyeceği anlamına gelmiyor. Gerilla birliklerine katılan çocuğun dahi toplam çocuk sayısına katılmadığını düşünürsek, paylaşılanın sınırının sadece görüşmeci-görüşülen ilişkisinin sınırlılıklarıyla değil, somut koşullar tarafından da belirlendiğini görebiliriz. 90’larda yaşananların bugüne tercümesinin, geçmişle hesaplaşma değil farklı şekillere bürünen baskıların devamı olduğu yerde, kadınların hayat deneyimlerini aktarmanın sınırlarını somut koşullar belirliyor.

Kadınların yeniden evlenmeyi kabul etmeleri konusundaki en ilginç örnek, eşi kaybedildikten on beş yıl sonra kayınıyla evlenen Gülperi idi. Zira ne ekonomik, ne de çocukları açısından yukarıda bahsettiğimiz türden bir dayanışma ilişkisini kurduğu bir evlilik olmuştu onunkisi, çünkü uzun zaman geçmişti aradan. Ama yine de Gülperi’nin söyledikleri, ‘dul kadın’ olmanın ve bunun kadınlar üzerinde yarattığı baskının en açık ifadesi:

“Bana sen kendin bilirsin dediler. Ama insanlar bana kahpesin demesin diye, falankesi sizin evinizde gördük demesinler diye... Yani böyle ince bir duvar gibi, o kendi evinde ben kendi evimde... İşte böyle, kızlarım çalışıyor, bizler de yiyoruz.”<sup>113</sup>

**113** Gülperi’yle görüşme, Şırnak-Güçlükönak, 22.09.2013.

## “İnsan ‘duvarsız’ kalıyor”

Kadınların aile içindeki rolleri üzerinden tanımlandığı erkek egemen sistemde, eşin olmamasının kadınlar tarafından nasıl deneyimlendiğini, zorla kaybedilenlerin eşleriyle yaptığımız görüşmelerde en açık haliyle gördük. Ancak bu deneyimi, şimdiye kadar anlatmaya çalıştığımız savaş ve çatışma ortamında etkisini artıran devlet şiddetinden soyutlayarak tahlil etmek çok zor. Evlilik kurumunun, bir kadın ile bir erkeğin birlikteliğinin, aileyi aile yapan en öncelikli unsur olduğu düşünülmesi için, eşin olmaması, aileyi aile yapan temel sarsıldığı duygusu uyandırıyor.

“En zor olanı insanın evinin viran olmasıdır kızım. İnsanın eşinin gitmesi insanın oğlunun derdinden de büyük oluyor. İnsanın kardeşinin gitmesinden de büyük oluyor. İnsanın evinin acısı her şeyden büyük oluyor. (...) İnsan ‘duvarsız’ kalıyor. İnsan başka insanların yanında kıymetsiz kalıyor. Yani insanın duvarı olmayınca...”<sup>114</sup>

Eşsiz kalmak, cinsiyetçi toplumsal işbölümüyle de doğrudan ilişkili olarak algılanıyor elbette. Kadınlar artık hem ‘kadın’ hem ‘erkek’ olmak, yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi ‘erkek işleri’ni de yapmak zorunda kalıyorlar.

“Yani insanın kocası bu dünyadan gittiği vakit, yani o zaman insan kendini erkek yapmalı, onun yerini almalı. Kendini erkek yapmalı ve onun yerine koymalı. Onun yaptığı iş ne ise insan [kadın] aynı işi yapabilmeli... Kadın ölürse erkek çocuklarını büyütebilir dedim. Hayır, dedi, çocukları kadınlar büyütebilir, adamlar çocuklara bakamaz, dedi. Yani işe, çalışmaya bakarsan erkekler bakabilir çocuklara, dedim. Yani kadın bir erkek değil ki gidip çalışıp çocuklarına getirsin, çocuklarını büyütsün ama kadınların bakması sefaletle olur.”<sup>115</sup>

“Kızım şimdi senin eşin olmadığına her açıdan zorlanırsın. Yani pazara sen gidiyorsun, dükkana

**114** Gülbahar’la görüşme, Şırnak-Güçlükönak, 23.09.2013.

**115** Sevda’yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

sen gidiyorsun, elektrik faturasını ödemeye sen gidiyorsun, su faturasını ödemeye gidiyorsun, tursile gidiyorsun, sabuna gidiyorsun yani zordur ha nasıl yapalım ya... İnsan eşsiz olunca zordur zor."<sup>116</sup>

"Bilsen nasıl zahmetli oluyor... Evin reisi olmadan çok zahmetli biliyor musun... Evet vallahi. İnsanın evinin erkeği yaşamıyorsa o evin hiçbir hali olmaz ki."<sup>117</sup>

Sadece toplumsal işbölümü ve yapılacak işlerle ilgili değil bu algı; kadınların kocaları üzerinden tanımlanmasını da Gülperi'nin sözlerinde görüyoruz:

"Yani insanın evinin reisi olmadığında kimse sahip çıkmaz ki. Kimse selamın aleyküm de demez insana, sen de biliyorsun dünyanın nasıl olduğunu."<sup>118</sup>

"Önce eşim sağken gidiyordum, yerimi biliyorlardı, herkes selam veriyordu, herkes önüme geliyordu, herkes ayağa kalkıyordu. Eşim öldükten sonra, ineğim öldükten sonra sütüm bitti, o kadar. İnsan eşi öldükten sonra insan bir kirlili bulaşık oluyor, bir kap, teneke bir kap oluyor. Başka bir şey değil, insanın kıymeti hiç kimsenin yanında kalmıyor, Allahtan başka. Hiç kimse demesin ben böyle yapmışım böyle yapmışım, ben böyle kıymet bilmişim, herkes yalan atıyor. İnsanın kocası öldükten sonra insan bir teneke oluyor, boş teneke. Giden gelen ayağını vuruyor gitsin o kadar."<sup>119</sup>

Eşin olmaması, kadınların karar mekanizmalarından dışlanmasında kayda değer bir değişim yaratmıyor. Karar konusunu çocukların evlendirilmesi bağlamında da sormaya çalıştık, aldığımız cevap kayıpların devreye girdiği oldu. Meliha, eşinin bedeni bulunduğu onu nasıl getirip istediği yere gömemediğini "İnsanın arkası olsa eşi olsa ya

<sup>116</sup> Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>117</sup> Hasene'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

<sup>118</sup> Gülperi'yle görüşme, Şırnak-Güçlükonak, 22.09.2013.

<sup>119</sup> Nazan'la görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

da onun bir erkek kardeşi olsa onu orada öyle bırakır mıydı? Buraya getirelim derdi,"<sup>120</sup> diye anlatıyor.

Kadınların tek başlarına kalmaları, çalışmaları, özellikle de kadınların ev dışında çalışmasının benimsenmediği ve istenmediği toplumsal koşullarda, onlar üzerinde ilave bir baskı yaratıyor. Kültürel açıklamalara sıkıştırılmayacak, toplumsal yapının kadınlar üzerinde kurduğu denetim mekanizmalarını artırıcı bir etkisi olan görece küçük yaşam alanları da bunda etkili. Hele hele bu alanlarda, devlet şiddetinin her türü deneyimlenirken, şiddetin toplumun her alanına nüfuzu en çok da kadınların hayatlarına değerken...

"Birgün işten geldim... işte 'senin o satılık yengen' diyorlar. En çok o benim... [zoruma gitti]. Görümcem ve komşular kavga etmişler, onların kızı yani işte şey demiş senin o satılık yengen [demiş]. En çok bu benim zoruma gitti. (...) Neden söylemişler yani hani benim komşularıyla pek bir ilişkim yoktu ya, onlar herhalde beni hayat kadını falan sanıyorlardı. Sabahın köründe işe gidiyorum, akşam çocuklarımın yanına geliyorum. Onun için aralarında böyle..."<sup>121</sup>

"He İstanbul'da rahattım. Ne kimse kimseye karıştıyo ne kimse sağına bakıyo ne diyo ne bi şey. Yani İstanbul kolay bi şeydir bi bayan için ama Diyarbakır bi bayan için çok zor bi şeydir. Şu anda temizliğe gidiyim acaba komşularımız dedi ki valla bu bayan gidiyi kötü yoldadır. Bi gün onları da götürdüm, onları da işe götürdüm gelmişler ay senin işin ne kadar zor."<sup>122</sup>

**"Ben hiçbir adamdan yardım istemedim"**

Kayıp eşi olmanın anlatılan bu yükünün ötesinde, kadınlar bir şekilde evlenmedilerse, genellikle bunu bir başarı hikayesi olarak anlattılar. Erkek özellikle de ekonomik açıdan bağımlı olunan kişi olduğu için, tek

<sup>120</sup> Meliha'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>121</sup> Hasene'yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

<sup>122</sup> Nazan'la görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

başına ayakta kalmış olmak ve çocuklarına bakabilmek, onları büyütebilmek bunun üzerinden anlatılıyor.

"Çalışmak ayıp değil ki. Gidip namusumuzla çalışıp çocuklarımıza bakabiliriz. Bu da güzel bir şeydir. Ben hiçbir adamdan yardım istemedim. Yok yok yok yok! Ne, ne buradakilerden ne Cizre'dekilerden ne de başka bir yerdekilerden. Hiç."<sup>123</sup>

Güçlü durmak, aynı zamanda kimseye "izin vermemek" demek. Burada aslında kadınların "izin vermedikleri" olayların, üzerlerinde baskı ve denetim kuran olaylar olduğu da açık.

"Ama ben insanların niyetine yol vermedim ki gelip bana diyemediler bizimle evlen. Kimse yoluma çıkamadı benim. Ben erkek gibiydim. Erkek gibi askeriyeye gidip oturup konuşabiliyordum. Kimse bana [bir şey] söyleyemiyordu. Bazıları geldi bana dedi. Ben şöyle böyle dedim. Dedim, bana gelip benimle evlen diyen kişi... Ya 'benle evlen', ya 'sen falan kişiyle evlenmez misin', 'şöyle yapamazsın'; kimse bana bunu diyemezdi. Ben biraz güçlüydüm. Ben erkek gibiyim."<sup>124</sup>

"Yirmi yıldır yabancı bir erkeğin evime gelmesine bile izin vermedim. Biri bir şey söylese ondan uzaklaşır, ondan nefret ederdim. Kimse korkudan evimize bile gelememi. O konuda hiç kimse bana tek kelime etmedi. Korkudan böyle bir şey söylemediler. Şimdilerde [kadınlar] eşleri kayb olduğu zaman düğünlere eğlencelere gidiyorlar, gidip eğlenebiliyorlar. Hayatta öyle bir şey yapmadım. Yirmi yıldır hiçbir düğüne gidip oynamadım. Bir gezmeye gitmedim, şeyli kıyafetler giymedim. Diyelim işte eşi kaybolmuş bir şeyler yapıyor kıyafetler giyiyor [demesinler] diye. Çocuklarımı da evlendirdim, düğünlerinde oynamadım."<sup>125</sup>

<sup>123</sup> Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

<sup>124</sup> Zehra'yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

<sup>125</sup> Besra'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

"Zaten böyle şeyleri ben hiçbir zaman ne yüreğimden geçirdim, ne biri bana bunu söylemeye cesaret etti. Kesinlikle. Çünkü hiçbir zaman ben eşimi unutmamışım ki daha birisi gelsin de benden söz etsin, evleniyor musun evlenmiyor musun desin. Kesinlikle! Eşim kaybolduğundan beri zaten ben hiç kadın değilim, artık ben erkeğim. Ben hiç böyle şeyleri yüreğimden geçirmemişim. Kesinlikle!"<sup>126</sup>

Tüm bu anlatılanlarda kadınların nasıl 'kadınlıklarından' vazgeçtiklerinin de izleri görülüyor. Bu kendi kendilerine uyguladıkları bir sınırlama aynı zamanda. Erkek gibi olmak da, beyaz tülbent takmamak da, kendi cinselliğini sınırlandırma, kadın olarak varlığının üstünü örtme yöntemleri. Bu durum bazen kaybedilen politik kimliğiyle de birleşiyor. Eşin Kürt politik mücadelesi içindeki varoluşu, kadınların bugün kendilerine koydukları sınırları belirleyen etkenlerden bir diğeri. Eşin bir politik mücadele içinde, bu mücadele yüzünden kaybedilmesi, geride kalanlara, kadınlara, bu kimliğe uygun davranma zorunluluğu da getiriyor.

Bu, kadınların kimliklerini sadece kocaları üzerinden, kaybedilen, gerilla olan, öldürülen kocaları üzerinden kurdukları anlamına gelmiyor elbette. Ödenen bu bedel devam ediyor. Aslında kadınlar bedeli kendi hayatlarıyla tekrar tekrar ödüyorlar.

## 6. Sosyal Haklar, Sosyal Yardımlar

BM Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu, zorla kaybetme durumlarında kişinin hukuksal kişiliğinin tanınması hakkı üzerine 2 Mart 2012 tarihinde yayınladığı Genel Yorum'da, zorla kaybetmeyle kaybedilen kişinin hukukun koruması dışına çıkarılmasının yanında, geride kalan aile üyelerinin de hakların ihlal edildiğini vurgular. Çünkü kayıp durumu, geride kalan akrabaların da sahip oldukları belli haklardan yararlanamamaları,

<sup>126</sup> Keziban'la görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.



belli yükümlülüklerini yerine getirememeleri sonucunu doğurur. Örneğin evlilik sözleşmeleri, çocukların velayeti, sosyal yardımlardan yararlanma hakkı, mülk paylaşımı gibi durumlar üzerinden paylaşılacak haklar ortada kalır.<sup>127</sup> Eşleri zorla kaybedilen kadınlar, bu hukuksuz durumdan en çok zarar görenler.

Bizim görüşmelerimizde de bu durum sıklıkla dile getirildi. Türkiye'de evli bir kadının eşi öldüğünde yararlanabileceği doğrudan haklar Medeni Kanun<sup>128</sup> ve Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu<sup>129</sup> ile belirleniyor. Kadınların evlilik süresince edinilen mallar üzerinde miras hakları, eşlerinin sigortalı çalışması durumunda eşleri üzerinden sağlık sigortası hakları, eş öldüğünde emekli ise maaş hakları oluyor.

Bunun yanında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları<sup>130</sup> aracılığıyla kullanılan sosyal yardım fonundan kadınların faydalanması mümkün olabiliyor. Bu vakıflar dönem dönem geliştirilen sosyal yardım proje ve programlarıyla, kanunla belirlenmiş sosyal güvencesi olmayan 'fakir ve muhtaç' vatandaşlara yönelik nakit ya da gayri-nakit yardımlar yapıyorlar. Sürekliliği olmayan bu sosyal yardım sisteminde, bazı dönemlerde, eşleri ölmüş kadınlara belli bir sosyal güvenceden yararlanmama ve başka bir geliri olmama gibi muhtaçlık durumlarını kanıtlamaları durumunda ödenek verilebiliyor. Burada yardımdan yararlanıp yararlanılamayacağını fon kurulu belirliyor. Eşleri zorla kaybedilen kadınlar içine düştükleri zor koşullarda bu fonlara başvurabiliyorlar.

<sup>127</sup> Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu Zorla Kaybetmeler durumunda Hukuksal Kişiliğin Tanınması Hakkı üzerine Genel Yorum. <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Disappearances/GCRecognition.pdf>

<sup>128</sup>Bkz. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/medeni/medeni.html>

<sup>129</sup> Bkz. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5510.pdf>

<sup>130</sup> Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları işleyişiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. [www.sosyalyardimlar.gov.tr](http://www.sosyalyardimlar.gov.tr)

Bugün artık uygulanmıyor olsa da, Türkiye'de sosyal politika aracı olarak en yaygın şekilde uygulanan diğer bir sosyal yardım aracı da Yeşil Kart. Araştırmalar, yoksulluk düzeyi aynı olan insanlar arasında Kürt olanların Yeşil Kart alma olasılığının diğerlerine göre %97 oranında daha fazla olduğunu gösteriyor.<sup>131</sup> Yeşil Kart uygulamasından yaygın olarak yararlanan Kürtlerin bir kısmı da, eşini zorla kaybetmiş kadınlar. Belli sosyal güvence ve yardım programlarından yararlanmak için eşin ölmüş olması şartı aranırken, daha genel anlamda devlet yardımı talep edilecek durumda bu kadınların eşlerinin 'bilinmez' konumunu 'tanımlı' bir konuma çevirmeleri gerekiyor. Türkiye'de zorla kaybedilenlerin ardından belli haklardan yararlanmak için uygulanan iki yöntem, gaiplik kararı aldirmek ya da ölü kaydı almak.<sup>132</sup> Gaiplik ve ölü kaydının düşürülmesi arasındaki en büyük fark, hukuki süreç noktasında ortaya çıkıyor. Gaiplik kararı aldirmek için mahkeme kararı gerekirken, ölüm ilanında o yerin en büyük mülki amirine iki şahit eşliğinde gidilerek beyanda bulunulması yeterli. Ayrıca bu durumun hukuki birtakım sonuçları da var; sonraki süreçte zorla kaybedilmeyle ilgili olarak açılmak istenen bir davada, kişinin öldüğünün beyan edilmiş olması çok büyük bir sıkıntı yaratıyor. Kaybedilen kişinin öldüğünün kabul edilmesi, sonradan zorla kaybedildiği iddiasıyla dava açmayı zorlaştırıyor. Bu durumda ölüm ilanı üzerinden tekrar dava açmak gerekiyor.

İki durumda da yasal vârisler olarak kadınlar, eşlerinin ölümü durumunda yararlanacakları

<sup>131</sup> Sosyal Yardımlar ve Kürtlere yönelik devlet politikaları hakkında detaylı bir analiz için bkz. Yörük, E. "Welfare Provision as Political Containment: The Politics of Social Assistance and the Kurdish Conflict in Turkey". 2012.

<sup>132</sup> Türk Medeni Kanunu'nun 31. Maddesine göre "Bir kimse, ölümüne kesin gözle bakılmayı gerektiren durumlarda içinde kaybolursa, cesedi bulunamamış olsa bile gerçekten ölmüş sayılır." Aynı kanunun 32. Maddesi gaiplik kararını tanımlar: "Ölüm tehlikesi içinde kaybolan veya kendisinden uzun zamandan beri haber alınmayan bir kimsenin ölümü hakkında kuvvetli olasılık varsa, hakları bu ölüme bağlı olanların başvurusu üzerine mahkeme bu kişinin gaipliğine karar verebilir." Gaiplik kararı hakimnin bildirmesi üzerine, ölüm kütüğüne kaydolunur (Md. 45). Ayrıca Md. 44'e göre "Bir kimse, ölümüne kesin gözle bakılmayı gerektiren durumlarda ortadan kaybolursa cesedi bulunamamış olsa bile, o yerin en büyük mülki amirinin emriyle kütüğe ölü kaydı düşürülür."

haklardan yararlanabiliyorlar. Ancak bu durum, salt hukuki boyutuyla sınırlı değil elbette. Geride kalanlar için kaybedilen kişiye 'ölü' demek ve bunu kabul etmek çok zor. Ölü demeseler de, kadınların "ölümünü verdik" diye tanımladıkları bir durum bu.

**"Hiçbir şey kalmamıştı elimizde, maaşı için ölümünü verdik"**

Meltem Ahıska'nın da belirttiği gibi kaybetme stratejisinin psikolojik açıdan en trajik yanı "öldürme" görevini kayıp yakınlarına vermesidir. "Kayıp" beyanı, hem yaşamı hem de yaşamın sona erişini inkar eder. Kayıp yakınlarına iki seçenek bırakılmış olur: "ya kabul edeceksin ve yakınıni kendin öldürecekisin ya da belirsizlik içinde ömür boyu bir psikolojik işkenceye mecbur kalacaksın."<sup>133</sup>

Ama kayıp olma durumunun yarattığı sürekli bekleyiş ve umut hali, ne olursa olsun bu kararı dayatır, Ahıska'nın "psikolojik işkence" dediği şey, kararın ne olduğuna bakmadan yaşanacaktır belki de.

*"Sonrasında da, hatta sana diyeyim şimdi bile bazen belki de sağdır diyorum. Çünkü onun ölüsünü görmedik ki. Yani hâlâ da inanmıyorum buna. Neden inanmıyorum çünkü onun cenazesini bulmadık ki. Cenazesini bulmadık. Yani şimdi gidiyoruz, devlete diyoruz mesela bir kömür bir şunun için bunun için, yani mesela dul kadınlara ayda iki yüz elli lira para veriyorlar."*<sup>134</sup>

Mahkeme sürecinin zorlukları ve olumsuz karar çıkma riski nedeniyle gaiplik kararı verilmesinden önce ölüm ilanı vermek seçilebiliyor. Kadınlarla yaptığımız görüşmelerde "ölümünü verdik" dedikleri durumun gaiplik ilanıla mı diğer şekilde mi olduğunu ayrıca sorarak öğrenebildik. Gülbahar'ın örneğinde bu sürecin hukuken de zorlaştırıldığı en açık şekilde anlatılıyor. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz, devletten beklentisi olmak ile devletten yardım istememek arasında gidip gelen ruh halini de gösteriyor.

<sup>133</sup> Ahıska, M. "Kayıp Annelerinin Şiddete Tanıklığı". 2006:22.

<sup>134</sup> Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

*"Eşimi ölü de göstermiyorlar. Yani millet gidiyor eşini ölü gösteriyor maaş alabiliyor. Eşim ölü görünmediği için gidip sorduğumda eşin yaşıyor diyorlar. Nasıl sağdır, diyorum, işte budur yirmi beş yıldır neredeyse ortada yok, kayıp. Kimse görmüş mü onu? Yani onun herhangi bir şeyini görmüş müsünüz, diyorum. Devlet kendisi çok iyi biliyor ki yaşamıyor. Allah şahit insanlara o kadar yardım ediyorlar, on yedi yıldır bu oğlum okuyor, bu kadarcık şeyi bile devletin [tırnağının ucunu gösteriyor] bu kadarcık şeyi olmamış. Bir milyon da koymamış oğlumun eline. O kadar insana şuna buna yardımlar veriliyor. Gerçi biz yardımlarını da istemiyoruz ama..."*<sup>135</sup>

Görüştüğümüz kadınların çoğunun eşi, kaybedilmeden önce sigortalı çalışmıyordu. Mülk ise özellikle belirtilmedi. Bunun pek çok sebebi olabilir; sigortalı çalışmamaları gibi zorla kaybedilen eş mülk sahibi olmayabilir, zorunlu göç koşulları mülk sahipliğini olumsuz etkilemiş olabilir ya da kadınların mülk sahipliği, vasilığı başka toplumsal dayatmalarla engelleniyor olabilir. Bütün bu nedenlerle zorla kaybedilenlerin eşleri, sosyal yardımlardan yararlanmak amacıyla ölüm ya da gaiplik kararı aldirmek zorunda kalmıştı. Ancak bu tek başına, tüm bu yardımlardan yararlanılabileceği garantisini de vermiyor.

*"Gaiplik kararını bu sigorta için aldık, belki maaş verirler diye ama vermediler. Onun gaipliğini verdik ha. Kayıp ölümünü verdik ha."*<sup>136</sup>

*"Eğer asker ona böyle yapmamış olsaydı devlet oğluma maaş verebilirdi. Oğlum tektir, ne [erkek] kardeşi ne babası var. Okuyor, Kuran okuyor, devletin bir kurusu bile eline geçmemiş. Öyle değil mi?"*<sup>137</sup>

*"Allahıma hani şu dul kadınlara yardım veriyorlar ya bana vermiyorlar. Diyorlar ki keşfolmamış yani keşfedilmemiş. Ne bir*

<sup>135</sup> Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

<sup>136</sup> Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>137</sup> Gülperi'yle görüşme, Şırnak-Güçlükönak, 22.09.2013.

yardım veriyorlar ne bir destek veriyorlar. Ne falan ne filan hiçbir şey vermiyorlar. Devlet bana hiçbir şey vermiyor. (...) Gidiyoruz mesela bir yardım istiyoruz, mesela diyoruz bir kömür verin, bir ihtiyacımızın karşılanması için bir para verin falan diye, yani çünkü kadını ve gücüm yetmiyor. Kırık ağaç gibiyiz gerçekten gücümüz yetmiyor. Biz gidip bir beton üzerinde [inşaatta] çalışamayız ki. Bir kalıp bağlayamayız. Gidip şoförlük de yapamayız. Gidip çobanlık falan da yapamayız, biz kadınız. Ne desen de biz kadınız değil mi, kırık bir dal gibiyiz. Yani artık bizim zamanımız da değil, valla genç olduğumuz dönemlerde koşturup durduk.”<sup>138</sup>

Bu sosyal güvencesizliği tetikleyen diğer bir durum da kadınların resmi nikahla evli olmamaları. Görüştüğümüz kadınların yedisinin eşleriyle resmi nikahı yoktu, bu da, sonradan hak iddia edilebilecek sosyal güvencelerin önünde doğrudan bir engel teşkil ediyor. Sonuç olarak, gaiplik kararı bütün psikolojik yüküne, bazı durumlarda zorlaştırılan hukuki prosedürüne rağmen kadınlar açısından tercih edilen bir durum. Özellikle de içine düşülen ekonomik zorlukların aşılması için, küçük de olsa katkıların yolunu açması açısından çok önemli.

“Biliyor musun neden ölümünü verdim? Ölümünü verdim, dediler kocan sağ oldukça sana hiçbir yardım veremeyiz. Ben de fakirdim. Ben perişandım. Çocuklarım açtı. Kızım işe girmişti. Kocan sağ olunca kadro veremeyiz kızına [dediler]. Kalktım, millete sordum. Muhtara biz ne yapalım dedim, nüfusa gittim, kocanın ölümünü vereyim dedim. Ölmüş mü, bilmiyoruz. Nerde olduğunu bilmiyoruz falan filan. Ölümünü sağ da olsa verebilirsin, dedi, ölümünü verince işin yolunda gidecekse sorun yok.”<sup>139</sup>

138 Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

139 Zehra'yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

## 7. Hatırlama

Toplumların hafızası her zaman kadınlar üzerinden aktarılır. Her türden toplumsal yeniden üretimin aktif öznesi olan ve toplumsal cinsiyet sistemi içinde bu görevin taşıyıcısı olan kadınlar arasında Kürt kadınlarından beklenen, dili, kültürü yeniden üretirken politik sözü, toplumsal tarihi de yeniden üretmesidir aslında.<sup>140</sup> Toplumsal tarih de tüm travmasıyla, yasıyla birlikte yeniden üretilir. Nazan Üstündağ, bir konferanstaki sunumunda kadınların toplumun hafızasını tutma görevinden bahseder. Sürekli bir yas hali de bunda etkilidir.<sup>141</sup> Bitmeyen yas; zorla kaybetmelere için bir durum. Özellikle de kaybedilenlerin bedenlerinin bulunmamasıyla sürekli hale geliyor. Yası tutulabilir olanın sınırlarının belirlendiği tarihin bize anlattıklarının yanında, kadınlar yasının tutulmasına izin verilmeyenleri hatırlatmak ve unutmamak, unutturmamak için çok daha büyük bir çaba harcıyorlar.<sup>142</sup> Kadınlar zorla kaybedilme hikayesini tekrar tekrar anlatıyorlar, toplumun kolektif hafızasının kurulmasında üzerlerine düşen görevi yerine getiriyorlar. Kaybedilmenin detaylarını anlatmak çok önemli. Unutulmamalı, eksiksiz aktarılmalı. Sevda'nın "Valla yarım bıraktım birazını, unuttum... yarım kaldı dur yeniden anlatayım," demesi gibi.

### “Uyuyorum da aklımdan çıkmıyor”

Onun için zorla kaybedilme her zaman tüm detaylarıyla anlatıldı görüşmelerde. Sadece zorla kaybedilmenin detayları değil, kaybedilenin kendisi de. Hatırlamak, kadınların görevi. Zorla kaybedilen eşlerini nasıl hatırladıklarını sordüğümüzde genellikle “hatırlamaz mıyım, unutmuyorum ki” cevabını aldık. Nasıl biri olduğu sorulduğunda verilen cevap ise, hep “yiğit” olduğu. Hatırlamanın detayları, parçalanmış gündelik hayatın detayları da kadınların anlatımında:

140 Bkz. Yuval-Davis, N. 2010; Çağlayan, H. 2007.

141 Üstündağ, N. “Dünyada Barış Süreci Deneyimleri ve Kadınların Rolü”. Barış için Kadın Girişimi Toplantısı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Mart 2013.

142 Bkz. Butler, J. 2005; Das, V. 2007.

“Çalıştığın yeter, dedi. Yok, dedim, bak tarla sürmekten geliyorsun, yemek yapmamışım, katırların yemini vermemişim, bebeğim birazdan uyanıp ağlayacak, işlerimi yapmam lazım, dedim. Evet hatırlıyorum. Allah için diyorum keşke o zaman yemek yapmasaydım, yanında otursaydım öyle. Öylece sadece sohbet etseydik, gülseydik birlikte, şey etseydik de çalışmasaydım. Nasıl ya bunlar aklıma geliyor tabii. Birlikte koyunlarımızı sağardık. Birlikte tarla sürmeye giderdik, ekin ekerdik. Allahıma onun çantasını hazırlardım, susadım dese ona su götürürdüm tarlanın oraya... Tüm dünyalar benimmiş gibi geliyordu bana kızım. Aklımdan nasıl gider ki [ağlıyor] Allahıma gitmez.”<sup>143</sup>

### “Anne bu sensin, senin yanındaki adam kim?”

Kadınlardan, en yakınlarındakilere, geride kalan çocuklara da yaşananları aktarması bekleniyor. Yaşadıklarını çocuklarıyla paylaşmak, belli talepler ve politikleştirme çerçevesinde bize anlatmaktan farklı elbette. Babalarının kaybedilmesi hikayesi çocuklarla hemen paylaşılıyor. Çoğu durumda çocuklar bunu ailenin diğer fertlerinin kendi aralarında konuşmalarından anlıyorlar.

“Onlardan gizli böyle evin arkasına gidiyordum, ağlıyordum, beşiğimi sallıyordum, ağlıyordum. Sonra gözlerime soğuk su döküyordum, gözlerimi görmesinler diyordum. Çocukturlar, merak ederler, hastalanırlarsa onları doktora götüreceğim imkanım da yok, günahtır diyordum. Onların babası yok diyordum, anneleri de olmazsa... [ağlıyor] O kadar zordu ki...”<sup>144</sup>

Mezar talebiyle de birleşen, o bilinmezlik, bu kadınlar için daha farklı anlamlara da geliyor. Kader, “Millet bilmese, söylemese belki de babamız yok, acaba annemiz bizi nasıl dünyaya getirmiş diye bile düşünebilirlerdi” derken, aslında kadın olduğu için sırtına binen bu ilave yükten bahsediyor.

143 Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

144 Kader'le görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

“Benim ve eşimin fotoğrafı duvardaydı. Dedi, anne bu sensin, senin yanındaki adam kim? [ağlıyor, sessizlik] Öyle deyince o senin baban dedim. Sen babanı görmedin. O senin baban. [sessizlik] Büyüdüklerinde onlara durum böyle böyle dedim.”<sup>145</sup>

“Hâlâ da bazen bana söylüyorlar yani, babamızın hayatını bize doğru dürüst anlatmadın diyorlar. Çünkü anlatamıyorum. Hâlâ da anlatamıyorum... Anlatsam ağlıyorum. Bu nedenle anlatamıyorum, ağlamak da istemiyorum. Bu yüzden anlatamıyorum.”<sup>146</sup>

Toplumun hafızasını taşıma yükünü omuzlarında hisseden kadınlar, Hasene'nin durumunda görüldüğü gibi, bunu her zaman yerine getiremiyor, getirmek istemiyor. Savaş ve çatışma durumlarının yarattığı şiddet ortamı, bunun kadınların hayatlarındaki yıkıcı etkisi bu yükü artırıyor. Çünkü aktarılması beklenen, tekrar tekrar anlatılması istenen şey, kadınların hayatlarını doğrudan etkileyen bu şiddet. Devlet şiddeti, hafızayı kesintiye, kırılmaya uğrattırıyor, yaşananlar her zaman bütünlüklü olarak aktarılamıyor.

### “Bizde yarım kalan bir sürü duygu var”

Anlatmakta ne kadar zorlansalar da, anlatmamak, unutmamak demek değil. Eşlerinin zorla kaybedilmesi kadınların unutamamalarına, sürekli hatırlamalarına sebep oluyor. Bunu en güzel Gülbahar'ın cümleleri anlatıyor:

“Yani böyle kaybedilmenin acısı gibi olmazdı. Aradan yirmi beş yıl geçti. Belki de onu unutturdum. Yani her insan gibi o da öldü derdim belki. Onun mezarının başına giderdim. Allahıma mesela ben buraya, bu eve geldim. Komşunun bir köpeği vardı. Ne zaman havlasa hemen dışarı çıkıyordum. Belki de diyordum, belki de sağdır, belki de öldürmemişlerdir, belki hapiste bir yeredir, belki de onu bırakmışlardır.”<sup>147</sup>

145 Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

146 Hasene'yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

147 Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

Ölümün kabullenilmesinin o coğrafyada anlamı başka elbette. Yasadışı ve keyfi infazlarla zorla kaybetmeler arasındaki ayrıntılı bir karşılaştırma bu konuda çok daha net ipuçları verebilir; ancak zorla kaybetmenin, “herkes gibi ölme” olmayan yasadışı ve keyfi infazlardan yine de farkı var. Bekleyiş bitmiyor, bekleyiş bitmedikçe yaşananlar da daha zor unutuluyor...

*“Mesela her gün gözümüz kemiklerde. Nerede kemik çıkarsa belki bizimkiler de çıkar diyoruz. Mesela bazı insanlar da var gözleri hapislerde. Otuz yıl hapiste olacak, bitecek diyorlar ya hani, bizim de gözümüz aynı şekilde kemiklerimizde. Valla belki bir yerde bazı kemikler çıkar da bizimkiler de çıkar diyoruz.”<sup>148</sup>*

*“Başka bir şey yani, o anda ölü bedenini tutabiliyorsun, sarılabiliyorsun. Yani o cansız bedene sarılmak, son yolculuğuna uğurlamak, o çok farklı bir duygu olsa gerek. (...) Yani bir mezarının olması bir duygu doyumudur diye düşünüyorum, yani bilmiyorum o bir duygudur, o burada yatıyor. Onunla gidip dertleşmek ya da mezarının başında ağlamak, yani rahatlarsın saatlerce ağlarsın toprağın başında, onu biz yaşayamadık. (...) Yani mesela şimdi kayıplar olayında bazen insanlar tartışır, mesela ben öldükten sonra nerede yattığım hiç de önemli değil derler, yani hangi toprakta, nerede yattığım önemli değil. Ama önemlidir yani, ölmeyip de yaşayan canlı kalan yakınlar için bu çok önemli, bir mezarının olması. O bir duygudur, bizde yarım kalan bir sürü duygu var.”<sup>149</sup>*

## 8. Kurgular ve Tanımlamalar

Görüştüğümüz kayıp eşlerinden biri, eşi kaybedildiğinde doğmamış olan ve sonrasında henüz çok küçükken babasını soran oğluna “babam kayboldu” dediğinde onun ısrarla “insan hiç kaybolur mu, insan nasıl kaybolur” dediğini

**148** Delal'le görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.

**149** Zeynep'le görüşme, İstanbul, 12.09.2013.

ve bu durumu ona anlatamadığını belirtiyordu. “Büyüyünce anladı,” diyordu sonra, “büyüyünce insan nasıl kaybolur anladı”. Aslında ne onlar ne de büyüyen çocuklar “insan nasıl kaybolur” diye sormayı bıraktı. Olağandışının olağanlaştırılma<sup>150</sup> durumunu anlamayı ve kabullenmeyi reddettiler.

Kayıp eşleriyle yaptığımız görüşmelerde dile getirdikleri aslında onların tüm ifadelerini yansıtmıyor. Kimi zaman uzun uzun sustular, sözcüklerin sınırları dar geldi yaşananları dile getirmeye. Kimi zaman bir sevdayı ve zamanın azaltmadığı bir özlemi anlattılar iç çekerek. Kimi zaman bütün bunları yaşadıkları dönemlere geri gittiklerini bakışlarında gördük. Ve ağladılar... Çaresizliklerini, çektikleri acıları boyunlarını bükerek dile getirdilerse de, nasıl kararlı bir mücadele verip ayakta kaldıklarını da seslerini yükselterek, başlarını kaldırarak haykırdılar. Geçmişe dair güzel anlara gittiklerinde gözlerinin içi güldü. Yer yer bir sırı paylaşıyor olmanın tedirginliğiyle kulağımıza fısıldadılar. Bazen de, söylediklerinin duyulmasının “tehlike yaratacağını” düşündükleri için fısıldadılar. Belki gelir diyerek umudun kapısını kapatamadıklarını söylediler en çok, bazen de rüyalarını anlattılar. Bütün bunları raporun içine sığdırmak elbette zor. Kadınların yaşadıklarını 'bizim dilimize' çevirerek anlatmak bu nedenle de belki hep eksik kalacak.

### “Size onun olayını anlatayım...”

Görüştüğümüz kadınların eşleri zorla kaybedilmişti. Kaybedilenler erkekti, görüştüklerimiz kadın. Zorla kaybetme Türkiye'de en çok Kürtleri hedef almıştı. O yüzden aynı zamanda Kürt'tüler. Çoğu, Müslüman olduğunu görüşmenin pek çok yerinde vurguladı. Onlar görüşmelerinde bu çoklu kimlikleriyle konuştular. Anlatılarındaki dili, kadınların kendilerini tanımlamasını ve olay kurgularını, vurgularını belirleyen, bu kimlikleriydi. Çoklu kimlikler daima belli bir hiyerarşiye sahiptir. Bu hiyerarşiye belirleyen de çoğunlukla maddi yaşam koşullarıdır. Zorla kaybetmeler üzerine bir

**150** Bkz. Benjamin, W. 2001; Agamben, G. 2008.

hafızalaştırma çalışması yaptığımızı detaylı olarak anlatmamız, onların kayıp eşi kimliğini ön plana çıkararak anlatılarını bunun üzerinden kurmalarına yol açtı. Ancak sıkı sıkıya bağlı olduklarını vurguladıkları asıl kimlik, Kürt olmalarıydı ve anlatılardaki vurgular bu kimliğe dairdi. Kayıp eşi olmaları da bu kimliklerinin bir sonucu olarak ele alındı. Her toplumsal kimlik gibi söz konusu kimliklerin de onlara yüklediği sorumluluklar ve çizdiği sınırlar var. Dilleri, anlattıkları ve belki en çok da anlatamadıkları bu nedenle benzerlikler taşıyordu. Kimliklerini bu deneyimler eşliğinde kuruyorlardı.

Görüşmelere onların hayatlarıyla başlamak istedik. Ancak görüşülen kadınların tamamı, görüşmeye “Yok yok, ben önce size onun olayını anlatayım” diyerek, kaybedilme olayını anlatarak başladı. Kendileriyle ya da “özel alanlarıyla” ilgili olan sorulara ise kısa ve genel ifadelerle yanıt verdiler. Bunu aşmak için geliştirmeye çalıştığımız yöntemlere *Metodoloji* bölümünde değindik. Bu durumun yukarıda da değindiğimiz çeşitli nedenleri olabilir. Zorla kaybedilme olayının çeşitli platformlarda (mahkeme, basın-yayın, Cumartesi İnsanları eylemleri vb.) daha önce de dile getirilmiş olması bu nedenlerden biri. Kamusal alana taşınmış bu konu, daha önceki platformlarda dile geldiği haliyle, hatta kimi örneklerde neredeyse aynı cümlelerle dile getirildi. Sorular “özel alana” kaydığında ise ifadeler değişti, kimi sorular yanıtsız kaldı. Özellikle toplumsal yapının kadın kimliklerine çizdiği ve onlar tarafından da bir ölçüde özümsemiş olan sınırlar, toplumsal kaygılar, mahremiyet algısı, değer yargıları, yanıtsız kalan soruların bir açıklaması olarak düşünülebilir.

Leyla Neyzi ve Haydar Darıcı, çalışmalarında Diyarbakırlı gençlerin kendi hikayelerini kamusal alana sokma konusundaki istekliliklerine vurgu yapıyorlar. “Bu bir yandan onların hep bir savunma pozisyonuna itilmeleri, hep kendilerini başkalarına anlatmak zorunda kalmalarıyla ilgili. Bir anlamda tanınmayan varlıklarını hikayeleriyle kanıtlamaya çalışıyorlar. Ancak ilginç bir şekilde varlıklarını yaşanan bir hayat üzerinden değil, devlet şiddetiyle yok edilen bir hayatla kanıtlıyorlar.

Diğer bir değişle varlıklarını yoklukla kanıtlıyorlardı. Hikayelerinin dönüştürücü gücüne inandıkları için de bu durum aynı zamanda hikaye anlatmanın kendisini siyasi bir pratik olarak algıladıklarını gösteriyor.”<sup>151</sup> Kadınların hikayelerinde ise kamusal alanda dolaşıma girmesi istenen ve bunun için uğraşılan hikaye hep belli: kaybın hikayesi, acının hikayesi. Ancak kadınlar olarak ne yaşadıklarının hikayesi sınırlı. Hasene, görüşmede “neler yapıyordun, ne işlerle uğraşıyordun bize biraz anlat” dediğimizde gülümseyerek “sen bunları da mı kameraya alıyorsun ki” dedi.<sup>152</sup> Keza birçok kadın, kendilerine dair sorulara yanıt verirken kısa bir süre sonra anlatı tekrar kaybedilen eşe yoğunlaştı. Kaybedilme olayı anlatıldıktan sonra görüşmenin bittiğini düşünüp teşekkür ederek görüşmeyi sonlandıran kadınlar oldu. Anlatılarında sık sık karşılaştığımız “ben bir kadın olarak ne yapabilirdim ki”, “em jinin, dara şikêstî ne” (kadınız, kırık dal gibiyiz) ifadeleri, kadınların kendilerine dair olanı değerli görmeme eğiliminde olduklarını gösteren ifadeler oldu.

### “Köyümüzün yakıldıği gündü”

Zorla kaybedilenlerle ilgili yapılan bir araştırmada özellikle de oluşturulacak talepler ve yürütülecek mücadele açısından kaybedilme olayının nerede ve ne zaman gerçekleştiği sorularının yanıtı önemli. Kadınlara öncelikle eşlerinin ne zaman kaybedildiğini sorduk. Kadınlar açısından eşlerinin zorla kaybedilmiş olmasının hayatlarında ayrı ve elbette çok önemli bir yeri var. Ancak verdikleri her yanıt bir bütünü yansıtıyordu: “Oğlum dağa çıktıktan sonraydı”; “Köyümüzün yakıldıği yıld”; “Kaynımın dağda şehit düşmesinden önceydi”; “O gün askerler köye baskın yaptı. Evlerimizi yaktılar ve tüm erkekleri toplayıp götürdüler”. Konuşurlarken 90'lı yıllarda bölgede bir devlet politikası uygulandığı, devletle ilişkili tüm kurum ve kesimlerin ise bu politikanın araçları olduğu belirtiliyordu. Ayrıca, 90'lı yıllarda farklı ihlal biçimlerinden oluşan bütünsel bir repertuar da

**151** Neyzi, L., Darıcı, H. *Özgürüm ama Mecburiyet Var: Diyarbakırlı ve Muğlalı Gençler Anlatıyor*. 2013:155.

**152** Hasene'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

vardı. Dolayısıyla zorla kaybetme ânı, önceden var olan ve sonra da devam eden devlet şiddeti akışının içinde bir an olarak ifade ediliyordu.<sup>153</sup> Kadınlar, ölümlerin yasının tutulamadığı, kimsenin cenazesine dahi sahip çıkamadığı, “insan başı kesmenin soğan başı kesmek kadar kolay” olduğu yıllarda süren çatışmalı ortamın birer tarafı haline ge(tiri)lmışlerdi. O güne kadar 'devletle', hatta devletin diliyle dahi karşılaşmamış olan kadınların yaşamlarına şiddetli bir sarsıntıyla girmişti devlet. Bu nedenle olsa gerek zorla kaybedilme olayının tarihini ve sonrasında yaşananları sorduğumuz kadınlar günlük yaşamlarında bir anlam ifade etmeyen rakamsal bir takvimi değil, bir dönemi ve yoğun şiddet ortamını anlatıyorlardı. Tarihle birlikte fail de aynı bütünlükteydi, devletti.

### “Hükümet gelip onları götürdü”

Kadınların ifadelerinin tümünde iki 'taraf' var. Bir tarafta kendileri, diğer tarafta devlet. Devlet, hükümet, asker, savcı kelimeleri de anlatılarda hep birbirinin yerine kullanıldı:

“Hükümet [asker] gelip onları götürdü.”<sup>154</sup>

“Hükümet [savcı] haber verdi bize. Hükümet bize haber verdi. Dediler, gelin.”<sup>155</sup>

“Yani hükümet bana öyle söylüyor. Ne zaman oraya gitsek eşin bunun yüzünden gitti diyorlar. Mesela hükümetin barosuna gittim...”<sup>156</sup>

Bu kavramların birbirinin yerine kullanılması tesadüf değil, yaşananların yarattığı imgelerdi. Köye baskına giden asker, evleri yakan korucu, gözaltına alıp işkence eden polis ve jandarma, bunu inkâr eden karakol, kayıplarla ilgili hukuki bir işlem yapmayı tehdit eden savcı, bir bütünlüğün, 'devletin-hükümetin' ifadesi oluyordu. Bu devlet de, 'düşman/terörist' ilan ettiği tarafla savaşıyordu.

<sup>153</sup> Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. 2013:63.

<sup>154</sup> Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>155</sup> Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

<sup>156</sup> Besra'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

Köyünde yaşayan ve devlet kurumuyla hiç karşılaşmamış olan kadınların zihninde, devletle karşılaştıkları ilk durumda bu şiddet imgeleri oluşmuştu. Yani devlet; asker, işkence, savcılık, göçertilme, zorbalık, şiddet ve hatta kimi kez Türkçe demektir. Aynı şekilde, gözaltı demek işkence demektir. Sevda'nın, eşinin gözaltına alındığını anlatırken “O zamanlar işkence zamanı altı gündü bir haftaydı, fazla değildi”<sup>157</sup> demesinin, “gözaltı” yerine “işkence” kelimesini kullanmasının nedeni de buydu.

### “Biz Müslüman değil miydik?”

Din ve Müslümanlık vurguları yine kadınların gündelik hayatlarının bir parçası olan ve anlatılarını da belirleyen önemli bir noktaydı. “Biz Müslüman değil miyiz, bize neden bunu yaptılar” ifadesinden, “O çok iyi biriydi, Kuran okur namazını kılardı”, “Hiçbir şeyle ilgisi yoktu, hacıydı” ifadelerine kadar, referans gösterilen hep Müslümanlıktı. “Yukarıda Allah var yalan söyleyemeyiz, onun mahkemesi zordur, yalan söyleyemeyiz” ifadeleri, söylenen her şeyin bu süzgeçten de geçtiğini gösteriyordu.

## 9. Kolektif Mücadele

Genelde bir bütünlük içinde ele alınan bu deneyimler, özeldede eşlerinin kaybedilmiş olması, kadınların siyasal ve kamusal alana çıkmalarını sağladı. Kadınların birçoğu savcılık, karakol, mahkeme, emniyet gibi kurumlara ilk kez kaybedilen eşlerini sormak için gitti. “Hiç anlamadıkları bir dille, alışmadıkları devlet daireleriyle karşı karşıya kalmak da çatışmalı ortamda yaşanan kadın hakikatlerinin bir parçasıydı.”<sup>158</sup> Birçoğu bu deneyimlerinde yalnızdı. Şiddet ikliminde maddi ve manevi olarak yaşadıkları ağır zorlanmaların eşlik ettiği arayış süreci onlar için yeni bir mücadele dönemini ve bununla bağlantılı bir değişimi başlattı. Toplumda güçlü olan erkek egemenliği ve kadınlar üzerindeki kontrol mekanizmaları düşünüldüğünde, “evden çıkma” çok önemli

<sup>157</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

<sup>158</sup> Barış için Kadın Girişimi Çözüm Süreci Raporu, 2013.

bir gelişmeydi. Ancak evlerinden çıkma süreci 'kayıp eşi' kimliğiyle oluyordu. Handan Çağlayan, genel olarak Kürt kadınlarının politikleşmesini değerlendirirken özellikle annelik, kardeşlik, eş kimliğiyle kamusal alanda yapılan etkinliklere dikkat çeker ve “Kadınların özel alandaki rollerinin anlam değiştirerek politik bir içerik kazanması, kadınların siyasal özne olmalarının özel alan ile kamusal alandaki sınırları kesen bir süreç olarak değerlendirileceğini göstermesi açısından önemlidir”<sup>159</sup> der. Kadınlar kamusal alana çıktıkları anlarda hem devlet şiddetinin farklı tezahürlerine hem de toplumsal denetim mekanizmalarına karşı kimi direnç noktaları ve stratejiler geliştirirler. Örneğin Schirmer, kadınların kamusal politik mücadele içinde 'güçsüz kadın' imajını mobilize etmek için kullandıklarını savunur.<sup>160</sup> Malin ise kadınların geleneksel kadın imgesine başvurduklarını, barışçıl bir şekilde, ellerinde sıkı sıkı tuttukları çocuklarının fotoğraflarıyla muhafazakar beklentilere karşılık verdiklerini, aile ve annelik değerlerine başvurduklarını söyler. Ailelerini hatırlatmak için, devleti aile ve annelik değerleriyle yeniden yüzleştirirler, ki bu değerler zaten devletin koruduğunu iddia ettiği değerlerdir.<sup>161</sup> Ve mücadele de bu şekilde yürütülmesi sayesinde toplumsal düzeyde daha çok kabul görür.

Kadınlar zamanla “acımız bir” dedikleri başka insanlarla biraraya geldiler. Ancak kamusal ve siyasal alanlara çıkmaları, politikleşmeleri, sadece kayıp eşi kimlikleri üzerinden olmadı. Onlar aynı zamanda köylerinden göç etmeye zorlanmış, yakınları siyaset yaptığı için tutuklanmış, gerilla güçlerine katılmış ve dilleri dahi yasak insanlardı. Bu özelliklerin bazen biri bazen tümü onları 'buldukları taraf'la ilgili adreslere yöneliyordu. Arayış sürecinde yanlarında olan İHD, acılarını ve uğradıkları haksızlıkları dile getiren BDP (Barış ve Demokrasi Partisi) ve onun öncülü partiler, yakınlarını çatışma ortamında kaybedenlerle biraraya geldikleri MEYA-DER, bazen sadece

<sup>159</sup> Çağlayan, H. 2009:169.

<sup>160</sup> Schirmer, J. G. 1989:4.

<sup>161</sup> Malin, A. 1994:204-206.

başvurdukları, uğradıkları, bazen de içinde aktif olarak görev yaptıkları adresler oldu. Kadınların hayatının hem kayıpla hem de bunun mücadelesini verme kararlarıyla nasıl değiştiğini analiz eden pek çok çalışma var. Arjantin'deki Plaza de Mayo anneleriyle görüşmeler yapan Nora Cortinaz, kadınların bu sayede nasıl kamusal alana çıktıklarını, orada var olmaya alıştıklarını, özel alanın sınırlarını aştıklarını, çokça seyahat ettiklerini, farklı konuşma tarzlarını öğrenerek kullandıklarını, devlet yetkilileriyle ve medya mensuplarıyla görüşmeler yaptıklarını, sokakta tanınmaya başladıklarını ve buna alıştıklarını anlatır.<sup>162</sup> Görüşmelerde, kaybedilme sonrasında kadınların benzer bir deneyim yaşadıklarını gördük. Kadınlar kaybedilmeden sonra ne kadar çok yer gezdiklerini, seyahat ettiklerini, farklı aktörlerle farklı şekillerde konuştuklarını sık sık anlattılar. Fakat bu deneyimleri ayrı bir başlık altında anlatmadılar, kayıp sonrası yaşadıklarını aktarırken çok olağan bir durummuş gibi dile getirdiler. Asuman, görüşmede kayıp eşi olarak Meclis'e, Başbakan'la görüşmeye gittiğini,<sup>163</sup> Besime Ankara'da bir konferansa katıldığını özellikle söylemedi, ancak anlatı arasında bunlara değinildi.<sup>164</sup> Meliha'nın “Amara'ya gitmiştik. Apo'nun köyüne (...) Halfeti'ye Apo'nun köyüne gitmiştik”<sup>165</sup> deyişinde ise, kamusal alana çıkmanın sadece kaybedilmelerle sınırlı kalmadığını gördük. Diğer siyasi gerekçeler, eylemler, anmalar ve kitlesel hareketlilikler de kadınları mobilize ediyordu.

Kayıp eşlerinin dillerine, anlatılarına da yansıyan politikleşme, bu süreçlerden ayrı ele alınamaz. Kayıp eşlerinin kaybedilme öncesinde de kendilerini, içinde yaşadıkları toplumu ve ilişki ağlarını anlamlandırdıkları bir dil ve politika var. Bu dil ve politika çoğu durumda Kürt hareketinin dili ve politikasıyla örtüşüyor. Anlatılara bakılırsa bu örtüşme kaybedilme ânında değil, çoğunlukla çok daha önceden başlıyor. Ancak kaybedilme

<sup>162</sup> Bellucci, M. “Childless Motherhood: Interview with Nora Cortinas, a Mother of the Plaza de Mayo, Argentina”. 1999:87.

<sup>163</sup> Asuman'la görüşme, İstanbul, 09.01.2014.

<sup>164</sup> Besime'yle görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.

<sup>165</sup> Meliha'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

sonrası, zaten mevcut olan bu dil ve politika arayış sürecindeki deneyimlerle birleşerek daha somut ve siyasi bir görünüm kazanıyor.

Sadece gözü yaşlı edilgen kişiler değildi bizimle konuşanlar. Kendilerini hem hakkı ihlal edilmiş ve ağır bir şiddete uğramış insanlar olarak, ama hem de makro siyasete ilişkin söyleyecek sözü olan, öznelere olarak görüyorlardı. Anadilden eğitime, güncel siyasal konuların tümüne dair değerlendirme yaptılar.

*“Bana göre yani bu kadar acı çekilmiş diyoruz, o kadar darlık, rezillikler gördük, biz yine de bu sorun çözülsün istiyoruz. (...) Biz sadece kendi derdimizde de değiliz. (...) Valla biz haklarımızı alalım istiyoruz. Dünya düzelsin istiyoruz, düzelsin istiyoruz. Bugün artık bizim de okullarımız olsun, çocuklarımız kendi okullarına gitsin, kendi dilleriyle konuşsunlar, Türkçe değil Kürtçe konuşsunlar. Kimliklerimiz mesela Kürtçe olsun, bugün bizim hiçbirimizin Türkçesi yok. Dilimiz Kürtçe bizim. Ben Kürtçemi istiyorum, dilimi istiyorum. (...) Türk Türk'tür denildiği gibi Kürt de Kürt'tür. Onlar da insan, bizler de insanız.”*<sup>166</sup>

*“Yani bu kan artık dökülmezse iyi olur. İnsanlar birlikte güler. Korku biter. Birlikte konuşuruz, birbirimizin evlerine gider geliriz. Birlikte bir arabaya biner yola çıkarız. Arama olmaz mesela o yolda. Kimliklerimize arama yapmazlar mesela. (...) Biz Serok'umuzun<sup>167</sup> da bırakılmasını istiyoruz. O da aramızda olsun artık. O da çok cefalar çekti, eziyetler çekti. (...) Çok çekti o da. O da kendini bizlere adadı.”*<sup>168</sup>

*“Kadın çoğunlukla... Yani her şey kadının eliyle olur. Bu nedenle de bizim üzerimize ne düşerse yapmamız gerek, hatta çözüm için daha fazlasını yapmamız gerek. Ama devlet açısından bakıldığında, onlar için çocuk ya da kadın olması fark etmiyor. Kendi açımızdan baktığımızda ise en ağır olanı, yani denir ya en ağır yük kadının yüküdür. Yine de ağırlıklı olarak kadınlar [ayağa]*

**166** Seniha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 20.09.2013.

**167** Başkan anlamına gelen bu ifadeyle Abdullah Öcalan kastediliyor.

**168** Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

*kalkmalı diyoruz. (...) Devlet o kadar umutlarımızı kırmış ki... Bu nedenle hani Erdoğan diyordu ya, güya demokratik paket!”*<sup>169</sup>

### **“Burası bizim partimiz”**

Silah ve bomba seslerini her gün duymuş, ölümlere tanıklık etmiş, en yakınları sıcaklığını yanı başlarında hissettikleri bir çatışmanın içinde olan, devletin ise bir ‘taraf’ ilan ettiği bu kadınlar için siyasallaşma yalnızca herhangi bir kurum ya da örgütle ilişkili olup olmama durumuyla açıklanamaz. Ancak görüştüğümüz kadınların bir kısmı aktif olarak görev almasalar dahi Kürt siyasal hareketine duydukları yakınlığı belirterek “partimiz” dedikleri BDP ve ona yakın kurumlara ilişkili olduklarını da dile getirdi. “Yani Allahıma peygamberime söylüyorum. Ruhum da bütün varlığım da bu meselenin yoluna kurban olsun (...). Çünkü bu yolda kanımız döküldü. Kürdüz bir de, burası bizim partimiz sonuçta.”<sup>170</sup>

### **“Onun izinden yürüyoruz”**

Kadınların kayıp eşi kimliği buldukları toplum içinde bir statüyü de ifade ediyordu. Kadınlar, eşlerinin zorla kaybedilmesinden dolayı hem kendi toplumlarının içinde ayrı bir saygınlıkları olduğunu dile getirdiler, hem de ilişkili oldukları siyasal kurumlarda ‘kayıp eşi’ kimliğinin onlara belli ‘haklar’ kazandırdığının altını çizdiler. Yer yer dile gelen “Partimiz de bize yardım etmiyor” siteminde yine kayıp eşi kimliklerinin vurgusu ve bu kimliğin gerektirdiği hakkın talebi vardı.

*“Köylüler benim kıymetimi bilirler. O rahmetlinin hatırı için.”*<sup>171</sup>

*“Parti geldi, seni şey yapacağız dediler, yani iki erkeğiniz kayıptır ikisi de şehittir, biz dört kadını işe alacağız dediler.”*<sup>172</sup>

*“Ne diyorlar bana biliyor musun? Diyorlar ki ne yani eşin ne yapmıştı ki, bir yardım mı yapmış ki*

**169** Hasene'yle görüşme, Diyarbakır, 05.11.2013.

**170** Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

**171** Gülperi'yle görüşme, Şırnak-Güçlükönak, 22.09.2013.

**172** Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

*oğlunu bir yere [işe] koyalım (...) Tamam eşim bir şey yapmamış olsun. Peki ya kaynım? Kerboran'ın orada Becirman'da kaynım şehit düşmedi mi? O ve yedi hevali<sup>173</sup> birlikte şehit düşmedi mi? (...) O kadar çok var, o kadar çok, yani bahar çiçekleri kadar, ağaç yaprakları kadar çok şehidimiz var.”*<sup>174</sup>

*“Şimdi biliyor musun kızım, yani nasıl söylesem partimiz de bize bakmıyor ha. Yani kimisi var kendisine bakabilir, geçenebilir ama kimisi var geçinemez, kendine bakamaz. Bunların ikisini birlikte ele almamalı ha.”*<sup>175</sup>

Eşin “mazlum halkı için mücadelede, şerefli bir yolda gittiğine” vurgular da bu anlatılarda yer buldu. Bu kimliğin gerektirdiği bir sorumluluk olarak ele alındığı söylenebilecek “eşinin hatırasına ihanet etmemiş olmak”, “o şerefli yolun devamcısı olmak” yine bu anlatıların devamı niteliğindeydi:

*“Onun izinden yürüyoruz. Onun yolu neydiyse o yolun izindegiz hâlâ.”*<sup>176</sup>

*“Ama kesinlikle bu çizgiden yürüdüğümüz için pişman değiliz. Biz onlara kurban oluruz. Bu yola emek verenlere kurban oluruz. Biz ne yapıyoruz ki, evimizde oturuyoruz. Bir de onların haline bak ciğerlerim. İnşallah Allah onların isteklerini verir.”*<sup>177</sup>

### **“Fotoğraflarımızı kaldırmaya gidiyoruz”**

Kayıp eşlerinin seslerini duyurdukları ve hakikat, adalet talepleriyle biraraya geldikleri en önemli mücadele alanı, Cumartesi İnsanları eylemleri.<sup>178</sup> Bu eylemler İstanbul'da başlamış olsa da kayıp yakınları “Kayıplar bulunsun, failer yargılsın” talebiyle 31 Ocak 2009'da

**173** Arkadaş anlamına gelen bu ifade burada ve bölgenin genelinde PKK gerillaları için kullanılıyor.

**174** Zeliha'yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

**175** Pakize'yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

**176** Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

**177** Gülperi'yle görüşme, Şırnak-Güçlükönak, 22.09.2013.

**178** Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. 2013:50.

Diyarbakır'da ve sonrasında Cizre'de Dayikên Şemiyê (Cumartesi Anneleri) eylemleri düzenlemeye başladı. Eylemlerin bölge illerine de taşınmasında Temizöz ve Diğerleri davasının<sup>179</sup> Diyarbakır'da açılmasının büyük etkisi oldu. Cizre'den Diyarbakır'a giden kayıp yakınları mahkeme salonlarında ilk eylemlerini gerçekleştirmiş oldular. Bu duruşmalara kayıp yakınları kitlesel olarak katıldı, müdahil oldu, takip etti. Bu eylemler daha sonra her hafta düzenli yapılacak olan Dayikên Şemiyê eylemlerinin başlangıcını oluşturdu. Cizre'de Ocak 2011'de başlayan eylem, zamanla Batman, Yüksekova gibi illere de taşındı.

*“O mahkemenin önüne gittim, bunu [Cemal Temizöz] mahkemeye getirmişlerdi. Ben valla birkaç hafta gittim. O yakalandığı yıl. Bir tane komiser miydi polis miydi bilmiyorum, mahkemeden [salonundan] dışarı çıktı. Biz fotoğraflarımızı falan mahkemenin önüne bırakmıştık. Biz böyle sıraya dizmiştik, hepimiz de kendi fotoğrafımızın önünde duruyorduk. Böyle salondan çıktı geldi, önce benim önüme geldi. Bunlar senin neyin oluyor, diye sordu. Biri eşim, biri amcam, üçü de amcaoglum, dedim.”*<sup>180</sup>

*“İşte o zamandan beri, yani bu davalardan beri her cumartesi gidiyorum mutlaka ve fotoğrafımızı kaldırıyorum. Cumartesi günleri geliyoruz, geliyoruz ve lisenin önünde duruyoruz. Bu bölgenin tüm kadınları toplanıyoruz, Hükümet konağının karşısında duruyoruz. Güçlükönak'tan tut İdil'e, Cizre'ye Silopi'ye her yerden toplanıyor ve geliyorlar.”*<sup>181</sup>

*“Biz oturma [eylemi] yapıyoruz. Bu üç yıldır gidiyordum. Bir yıl oldu gidemiyorum. Bir yıl iki aydır daha bir defa gidebilmişim. Ama önceki iki yıl*

**179** Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı'nın 14.07.2009 tarihli iddianamesinin kabulünün ardından, Şırnak'ın Cizre ilçesinde 1993-1995 yıllarında, Cizre Jandarma İlçe Komutanı Cemal Temizöz'ün görev yaptığı dönemde işlenen 20 faili meçhul cinayetle ilgili olarak dava açıldı. Temizöz için sorgu ekibi kurduğu ve talimatlarıyla çok sayıda kişinin bu ekip tarafından gözaltına alınarak öldürüldüğü iddiasıyla 5 kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ile 100 yıl hapis cezası isteniyor.

**180** Kumru'yla görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

**181** Hasene'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

*gidiyordum, gidiyordum. Biz birlikte oturuyorduk, birbirimizle konuşuyorduk, zorluklarımızı anlatıyorduk, böyle yaşamışız diyorduk (...)* Yani böyle birbirimize dertlerimizi anlatıyoruz. Hatta biliyorsundur avukatlar da geliyor. Onlar da fotoğrafları kaldırıyorlar. Bir yarım saat kadar oturma [eylemi] yapıyoruz. Biraz birbirimize bir şeyler de anlatıyoruz. Yani benim gibi olanlar çok. Yani binlerce, binlerce, yani çoklar. Bir kız geliyor oraya, nişanlıymış. Nişan yüzüğü on yedi yıldır hâlâ parmağında. Nişanlıymış, nişanlısını kaybetmişler. Alıp götürüp kaybetmişler. Daha da bulunamadı, daha da bulunamadı.”<sup>182</sup>

Bölge illerinde zorla kaybedilenlerle yasadışı ve keyfi infaz edilenlerin yakınlarının avukatları ve bazı hak savunucularının rehberliğinde başlayan Dayikên Şemiyê eylemleri, kayıp yakınlarının bu eylemi sahiplenmesi, her hafta gösterdikleri kararlılık ve aktif katılımı devam ediyor. Kaybedilenlerin fotoğraflarıyla alanlara çıkan ve adalet mücadelesi verenlerin çoğunluğunu kadınlar oluşturuyor. Dünya örneklerinde de görüldüğü gibi kayıp mücadelesi çoğunlukla kadınlar tarafından yürütülüyor.<sup>183</sup>

### “Farklı bir gün...”

Kadınlar için Dayikên Şemiyê eylemleri sadece ortak bir mücadele alanı değil. ‘Acımız bir’ dedikleri insanlarla biraraya gelmek bu acı ortaklığının ve yalnız olunmadığının hatırlatması. Yarattığı bu psikolojik etki nedeniyle de Cumartesi onlar için farklı bir gün:

*“O gün, nasıl desem, o gün biraz farklı. (...) Yani bizler acılarımızla belliyiz. (...) Onlara bakıyorsun, onların fotoğraflarına bakıyorsun, ben ne kadar acı çekmişsem bu insanlar da, diyorum, belki de bizden de kötüsünü çekmişlerdir, belki de bizim kadar çekmişlerdir, diyorum. Belki de bizden daha çok çekmiştir, diyorum.”*<sup>184</sup>

*“Oraya gidip fotoğraflarımızı kaldırıyoruz, Cizre’de. Şimdi ben böyle anlatıyorum ya, bazen*

**182** Sevda’yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

**183** Schirmer, J.G. 1989: 3-5.

**184** Besime’yle görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.

*başkalarınınkini dinleyince insanın içi kaldıramıyor yani. İnsanın içi daha çok yanıyor. Onları dinleyince yüreğime bir ağrı giriyor, yeter artık anlatmayın, diyorum. Yüreğime ağrı giriyor, düşeceğim, diyorum. Aklıma gelince bile yüzümün rengi gidiyor.”*<sup>185</sup>

### “Sürekli gidiyoruz, parti olsun, dernek olsun...”

Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, Dayikên Şemiyê eylemlerine katılmanın kayıp eşleri açısından politikleşme ve kamusal alanda mücadele etme, yaşananları dile getirme konusunda bir başlangıç noktası olduğu söylenemez. Bölgede, kaybedilme olaylarından çok sonraki bir tarihte başlayan Dayikên Şemiyê eylemlerinden önce, İHD gibi hak örgütleri ve BDP gibi siyasi partiler bu mücadelenin kolektif hale geldiği mecralar olmuştu.

Burada dikkat çekici olan, bölgedeki illerde bu eyleme katılmanın kimi zaman ‘parti’ye (BDP) gitmek, bir mitinge katılmak, herhangi bir insan hakları örgütüne, bir derneğe gitmekle aynı şeymiş gibi ele alınmasıydı. 90’lı yıllarda bölgede yaşanan yoğun çatışma ortamı, devlet kaynaklı şiddet, kayıp hikayeleriyle nasıl bir bütünsellik taşıyorsa, bu eylemlere katılmak, bir insan hakları kurumuyla ilişkili olmak ya da Kürt hareketinin herhangi bir eylemine katılmak da aynı bütünsellik içinde ele alındı.

İstanbul’daki Cumartesi İnsanları eyleminde biraraya gelen kayıp yakınlarından büyük bir kısmı kaybedilme olayını bölgede yaşamış ve buraya göç etmiş aileler. Bu eylemler, aynı acıyı yaşayanların, büyük bir metropolde, diline kültürüne yabancı oldukları bir yerde biraraya geldiği bir alan olurken, bölge illerinde tam olarak böyle bir ayrışmadan söz edilemez. İstanbul’da görüştüğümüz Asuman, “Orası bizim evimiz gibi, oradaki herkesi tanıyoruz, oraya gittiğimde yalnız olmadığımı görüyorum ve rahatlıyorum. Onlar ailem gibi”<sup>186</sup> diyerek Cumartesi İnsanlarını ve kayıp

**185** Zeliha’yla görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

**186** Asuman’la görüşme, İstanbul, 09.01.2014.

eşi olma durumunu ayrı bir yere koyuyor; bölgede görüştüğümüz Gülperi ise, Cumartesi İnsanları eylemine gidip gelmenin merkeze uzak olduğu için zor olduğunu açıkladıktan sonra hemen ekliyor: “Ama [partidekiler] şimdi buraya gelseler onları karşılamaya gideriz. Yani Newroz’a da gidiyoruz. Basa [Güçlükonak] oraya gidiyoruz, buralarda yani oynuyoruz, zılgıt çekiyoruz.”<sup>187</sup> Bölgedeki şiddet ortamının sonuçlarını yaşamış olmak bölgede zaten bir ortaklığı getiriyor. Bu ortaklığın onları biraraya getirdiği tüm alanlar da benzer anlamlar taşıyabiliyor:

*“Tabii tabii, sürekli gidiyoruz. Yani parti olsun dernek olsun, ya da şey olursa yani haberimiz varsa, bize telefon ederlerse sürekli gidiyoruz (...) Gidiyoruz, kızlarımız gidiyor, evli olan kızlarım da gidiyor. Ben de gidiyorum ama hani ben kalp krizi geçirdim ya bir hafta yoğun bakımdaydım. Benim dizlerim ağrıyor o kadar gidemiyorum ha. İki defa da anjiyo oldum. Şimdi kalabalığın içinde dayanamıyorum. Ama kızım da eşi de sürekli sürekli partide, yürüyüşlerde, bir şehit olsa mesela, mezarlıkta yani, sürekli sürekli gidiyorlar. Onlar sürekli içindeler...”*<sup>188</sup>

Kolektif mücadelenin her alanında bölge illerindeki kadınların hepsinin öncelikle andığı kurum İHD oluyor. Bölgede uzun yıllar boyunca, özellikle de yoğun hak ihlallerinin yaşandığı dönemde kayıp yakınlarının dertlerini dinleme, hukuki süreçlerini takip etme, destek sunmada İHD’nin tek adres olduğu söylenebilir. Siyasi parti olarak da BDP ve öncülü olan partiler belirtiliyor. Kayıp yakınlarının kolektif mücadelesi bu alanlarda uzun yıllardır devam ediyor. Yukarda sözü edilen iç içeliğin bir yönünü de bu durum oluşturuyor olabilir.

### “Gitmesem kötü oluyorum”

Görüştüğümüz kadınların büyük çoğunluğu “fotoğraf kaldırma” şeklinde tanımladıkları bu eylemlerden haberdar olan kadınlar. Bu eylemlere katılmayı, kayıp eşi olmanın

**187** Gülperi’yle görüşme, Şırnak-İdil, 22.09.2013.

**188** Pakize’yle görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

onlara yüklediği doğal bir sorumluluk olarak görüyorlar. Eylemlere gidip gitmedikleri sorulduğunda ya “Tabii tabii nasıl, sürekli gidiyoruz” dediler, ya da gidilmiyorsa hemen bir açıklama yapma gereği duydular: Aslında gidiyordu, gitmesi gerekiyordu ama zaman yoktu, fırsat buldukça gidiyordu, hasta olduğu için her zaman gidemiyordu ama hasta olmasa sürekli gitmek istiyordu, ailesi ve çocukları da sürekli gidiyordu:

*“Üç yıldır bu fotoğraflarla Koşuyolu’na gidiyoruz, [fotoğraflarımızı] kaldırıyoruz. Ben de rahatsızım, hiç gitmiyorum. Yani bir yıl üç aydır sadece bir defa gidebilmişim ha. Yani yapamıyorum hastayım. Onun peşinden çok gezmişim, aramışım, çürür gibi olmuşum. İki defa ameliyat oldum. Bedenimde her tür ağrı var, her ağrı, mide var, bağırsak var, safra kesesi var, böbrek var, taş çıkmış yani yapamıyorum, yapamıyorum ki Mardin Kapı’ya gidip de döneyim.”*<sup>189</sup>

“Fotoğraf kaldırma” tanımı, sadece orada yapılan eylemin, bilfiil “fotoğraf kaldırmanın” ifadesi değil; kaybedilen adeta orada var ediliyor. Kadınların, kendileri gitmese de “evde kalmasın” diyerek fotoğrafı oraya göndermeye çalışmaları, bu var etme çabasına yüklenen çarpıcı anlamı da ortaya koyuyor:

*“Evet valla, bizim hepimizin derdi birdir. Bir gün gitmesem, mesela bir şey çıksa ve gitmesem, kötü oluyorum. Yani gitseydim diyorum. Fotoğrafımız evde kalmasın diyorum. Fotoğrafı göndereyim diyorum.”*<sup>190</sup>

## 10. Bir Mücadele Alanı Olarak Hukuk

Kayıp yakınlarının Cumartesi İnsanları eylemleri “kayıplar bulunsun, failer yargılsın” talebiyle devam ediyor. Adalet ve yüzleşme gerçekleşmeden, zorla kaybedilme gerçekliğini geçmişte bırakmak da mümkün değil. Kayıp

**189** Sevda’yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

**190** Meliha’yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

yakınları bir mezarları olmadığı, yakınlarına ne olduğunu öğrenemedikleri, yaşananlardan sorumlu olanlar cezalandırılmadığı sürece yas-umut ikileminde kalmaya ve zorla kaybedilmenin etkisini hayatlarının her ânında yaşamaya devam edecekler. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi Cezasızlıkla Mücadele Ekibi'nin zorla kaybedilen 252 kişinin hukuk verileri üzerinden yaptığı çalışma, Türkiye'de kaybedilenler konusunda adaletin işlemediğini açıkça ortaya koyuyor.<sup>191</sup> Son yıllarda açılan Cemal Temizöz, Musa Çitil, Mete Sayar gibi davalar, yukardaki veriler dikkate alındığında önemli olmakla birlikte çok yetersiz.<sup>192</sup> Tabii bu davaların nasıl

---

**191** Bkz. <http://hafiza-merkezi.org/duyuru.aspx?NewsId=326&LngId=1>

**192** 1) Temizöz ve Diğerleri Davası: Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı'nın 14.07.2009 tarihli iddianamesinin kabulünün ardından, Şırnak'ın Cizre ilçesinde 1993–1995 yıllarında, Cizre Jandarma İlçe Komutanı Cemal Temizöz'ün görev yaptığı dönemde işlenen 20 faili meçhul cinayetle ilgili olarak dava açıldı. 2) Mete Sayar Davası: Silopi'ye bağlı Görümlü (Bespin) beldesinde 14 Haziran 1993'te 6 köylünün askerlerce gözaltına alındıktan sonra öldürülmesiyle ilgili, dönemin Şırnak 23. Jandarma Sınır Tümen Komutanı emekli Tuğgeneral Mete Sayar'ın da aralarında bulunduğu subaylara dava açıldı. 3) Musa Çitil Davası: Mardin Cumhuriyet Savcılığı'nın 16.07.2012 tarihli iddianamesinin kabulünün ardından, 1992-1994 yılları arasında Mardin/Derik'te yüzbaşı rütbesi ile İlçe Jandarma Komutanı olan ve 2013 yılı itibarıyla Tuğgeneral rütbesi ile Ankara Jandarma Bölge Komutanlığı görevini sürdüren Musa Çitil hakkında dava açıldı. 4) Musa Anter Davası: Musa Anter cinayetiyle ilgili Hamit Yıldırım'ın da aralarında bulunduğu 4 kişi hakkında Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı (TMK m.10 ile yetkili) vekilliğince hazırlanan iddianame, 5 Temmuz 2013'te Diyarbakır 7. Ağır Ceza Mahkemesi'nce kabul edildi. 5) 12 Eylül Askeri Darbesi Davası: Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı'nın (CMK'nın 250. Maddesi ile özel görevli ve yetkili) 03.01.2012 tarihli iddianamesi ile, şüpheliler Ali Tahsin Şahinkaya ve Ahmet Kenan Evren'e dava açıldı. 6) Mecit Baskın ve Ankara Civarındaki Diğer Faili Meçhul Cinayetler Davası. 7) Kulp Kayıpları Davası: Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı Alacakaya köyünün Keper mezarından 9 Ekim 1993 yılında gözaltına alındıktan sonra kaybolan 11 köylü ile ilgili 2006 yılından bu yana soruşturmayı yürüten savcılık 24 Ekim 2013'te iddianame hazırladı. Diyarbakır 7. Ağır Ceza Mahkemesi tarafından da kabul edilen iddianamede dönemin Bolu 2. Komando Tugay Komutanı emekli Tümgeneral Yavuz Ertürk için 11 kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ve 25 yıl hapis cezası isteniyor. 8) Yüksekova Davası: Hakkari'nin Yüksekova ilçesine bağlı Aşağı Ölçek (Yekmal) köyünde çobanlık yapan Nezir Tekçi'nin, Gelibotu Piyade Tugayı'na bağlı askerlerce 26 Nisan 1995'te gözaltına alınarak kaybedilmesine ilişkin emekli Albay Ali Osman Akın ile Yarbay Kemal Alkan hakkında Hakkari Ağır Ceza Mahkemesi'nde dava açıldı. 9) Korkut Davası: Ekim 1993'te Muş'un Korkut ilçesine bağlı Altınova (Vartinis) köyünde yaşayan Mehmet Nasir Ögüt, Eşref Oran, Sevda Ögüt, Sevim Ögüt, Mehmet Şakir Ögüt, Mehmet Şirin Ögüt, Aycan Ögüt, Cihan Ögüt ve Cinal Ögüt köyü basan askerlerce öldürüldü.

sonuçlanacağı, sorumluların cezalandırılıp cezalandırılmayacağı da henüz bilinmiyor. 90'lı yıllarda bölgede görev yapmış ve ismi zorla kaybedilme, yasadışı ve keyfi infazlarla anılan kimi kişilerin Ergenekon, Balyoz gibi davalarda tutuklanması sonrasında kayıp yakınları bu davalara müdahillik başvurusunda bulundu. Ancak başvuruları reddedildi. Söz konusu kişilere yöneltilen suçlamalar “Fırat'ın doğusuna” geç(e)medi. Ama sınırlı olsa da bazı davaların açılmış olması, bölgede yapılan kimi kazılarda bazı kayıp bedenlere ulaşılması, kayıp yakınlarında bir beklenti ve umut yarattı. Diğer yandan şu âna kadarki uygulamalar, örneğin Kamil Atak, Abdülhakim Güven gibi isimlerin tahliye edilmesi, hukuka dair zaten zayıf olan inançta kırılmalar yaratmayı sürdürüyor.

---

Davalara kitlesel katılım gösteren, müdahil olan kayıp yakınları bir taraftan “bu davanın sonuna kadar takipçisi olacağız, mezarda da olsa peşlerini bırakmayacağız” derken, diğer taraftan “devletin gerçekleri ortaya

---

Olay tarihinde Hasköy İlçe Jandarma Bölük Komutanı olarak görev yapan Jandarma Yüzbaşı Bülent Karaoğlu, Hasköy İlçe Jandarma Komando Bölük Komutanı Piyade Kıdemli Üsteğmen Hanefi Akyıldız, Muş Emniyet Müdürlüğü Özel Harekat Şube Müdürü Şerafettin Uz ve Jandarma Başçavuş rütbesiyle Gökyazı Jandarma Karakol Komutanlığı görevini yapan Turhan Nurdoğan sanık olarak yargılanıyor. 10) Eşref Hatipoğlu Davası: 1993 yılında Lice'de dönemin Diyarbakır Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın'ın şehit edilmesi ve çıkan olaylarda 16 kişinin öldürülmesiyle ilgili Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı'nın hazırladığı iddianame, Diyarbakır 8. Ağır Ceza Mahkemesi'nce (TMK'nın 10. Maddesiyle Görevli) zamanaşımına bir gün kala 22 Ekim 2013 tarihinde kabul edildi. İddianamede, suikastle ilgili olarak dönemin Diyarbakır Jandarma Alay Komutanı Emekli Albay Eşref Hatipoğlu ve Üsteğmen Tünay Yanardağ, şüpheli sıfatıyla yer aldı. 12) Muş: Muş'un Korkut ilçesine bağlı Altınova beldesinde 17 Mayıs 1993'te “yasadışı örgüte yardım ve yataklık ettikleri” iddiasıyla evlerinin ateşe verilmesi sonucu yanarak ölen 9 kişiyle ilgili Muş Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından başlatılan soruşturma sonunda dönemin Hasköy Jandarma Karakol Komutanı Yüzbaşı B.K., Piyade Üsteğmen H.A., Gökyazı Jandarma Karakol Komutanı Başçavuş T.N. ve Özel Harekat Şube Müdür Vekili Ş.U. hakkında 9'ar kez müebbet hapis cezasının talep edildiği iddianameyi kabul eden Muş Ağır Ceza Mahkemesi'nde sanık 4 kişinin yargılanmasına 4 Eylül 2013'te başlandı. 13) Cem Ersever: Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, Jandarma Binbaşı Ahmet Cem Ersever'in 4 Kasım 1993'te cesedinin bulunmasıyla başlatılan soruşturma dosyasının, 20 yıllık zaman aşımı süresi geçmesine karşın kapatılmamasına karar verdi. Savcılık, Eşref Bitlis dosyasında da aynı şekilde davranmış ve olayı AİHM kararları doğrultusunda insanlığa karşı suç kapsamında değerlendirerek 20 yıllık zamanaşımı süresinin uygulanmamasına karar vermişti.

çıkarcasına, suçluları cezalandıracağına inanmıyoruz, zaten devlet tüm yaşananlardan haberdar, istese şimdiye kadar bunu yapardı” dediler. Örneğin “Bu devletin gerçek bir adalet sağlayacağına inanmıyorum” diyen bir kayıp eşi, sonrasında söz konusu davaları takip ettiğini, müdahil olduğunu ve adalet talebinden mezarda da olsa asla vazgeçmeyeceğini belirtti. Bu durum çelişkili gibi görünse de, kadınlar aslında devletten adalet beklentilerinin olmadığını, kendilerinin bu konudaki mücadelede kararlı olduklarını vurguluyorlar.

### “Doğrusu ben onu bilmiyorum”

Yukarıda da belirtildiği gibi kadınlar arayış sürecinde aktif biçimde yer aldılar. Bunu, üzerlerine kalan diğer bütün sorumluluklarla birlikte devam ettirdiler. Türkçe bilmemek, okuma-yazma bilmemek ve hukuki prosedürlerden haberdar olamamak arayış sürecinde zorlanmalar yaratmış olsa da, kadınlar için engel oluşturmadı.

Bu zorlu arayış süreci çoğunlukla sonuçsuz kaldı. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi'nin kesinleştirdiği listeye dayanarak yapılan araştırmaya göre zorla kaybetmelerin % 67'sinde kaybedilenlerin bedenleri hâlâ bulunamadı, % 7'sinde ise bedenler bulundu ancak ailelerine teslim edilmedi.<sup>193</sup> “Onun sağ dönmeyeceğini artık biliyorum, ama bir bayramda gidip ziyaret edeceğim bir mezarımız olsun istiyorum” diyen kayıp eşlerinin arayışı hâlâ sürüyor.

Çoğunluğundan bir sonuç alınamasa da hukuki anlamda ilk girişimler kadınlar tarafından yapıldı. Ancak kadınlara yönelttiğimiz, “avukatınız kim, ilk ne zaman dava açtınız, savcının ismi neydi, dava şu anda ne aşamada” gibi sorulara çoğunlukla şu şekilde yanıtlar verildi:

---

*“Mahkeme galiba 96'daydı. Ben tam olarak doğrusunu bilmiyorum da. Okuma-yazmam*

**193** Bkz. <http://hafiza-merkezi.org/duyuru.aspx?NewsId=326&LngId=1>

*da yok. (...) Gazete evde, onlar biliyorlar. (...) Avukatımız vardı. Kaynım avukat tutmuştu. Avukatımız vardı. Sonra nasıl oldu doğrusu bilmiyorum. Ben onu bilmiyorum.”<sup>194</sup>*

*“Valla ben kaynımın ne yaptığını bilmiyorum. Avukat tuttuk dosyamızı ona verdik. Avukat da bir şey yapamadı. Dosya da avukatın evinde.”<sup>195</sup>*

Arayışta, davalara müdahillikte, adalet arayışındaki kolektif mücadelede en ön saflarda yer alan kadınlar, sıra hukuki takibe gelince duruyor. Kadınların Türkçe bilmemeleri, okuma-yazmalarının olmaması elbette durumu açıklamakta önemli bir yere sahip. Kaldı ki hukuk dilini ve prosedürünü anlamak Türkçe ve okuma-yazma bilen erkekler için de büyük bir problem.

*“Ben dilekçeciye gittim. (...) Silopi'nin içinde ben nerde dilekçe yazarım dedim, sordum. Hiç kimse destek olmuyordu. Kimse destek olmuyordu. Kimse destek olmaya cesaret etmiyordu. Tek başıma geziyordum. Her seferinde kızımın ve oğlumun elini tutup yanımda götürüyordum. (...) Gidip nerede dilekçe yazıyorlar diyordum. Anne git burada yazdır diyorlardı. Oraya gidiyordum, orda kocam böyle böyle kaybolmuş, diyordum. Dilekçemi yazıyordu. Hakime, savcıya götürüyordum. Kocam kaybolmuş, kocamın davasını yapıyorum diyordum. Hiçbir şey bilmiyordum. Gidip gelip başka bir tane yazdırıyordum. Hiçbir şey olmuyordu. Gidip gelip başka bir tane yazdırıyordum. Yine hiçbir şey olmuyordu. Böyle on dilekçe verdim.”<sup>196</sup>*

Ancak 90'ların koşullarında bir engel oluşturmamış bu dezavantajların hukuki takip konusunda engelleyici olduğunu söyleyip durumu sadece bununla açıklamak mümkün değil. Dolayısıyla kadınların hukuk süreçlerinden sistematik olarak dışlanmasını sadece 90'ların devlet şiddeti iklimiyle açıklayamayız. Bilginin önemli bir iktidar aracı olması ve büyük ölçüde erkeklerin elinde

---

**194** Nafiye'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

**195** Nezihe'yle görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

**196** Zehra'yla görüşme, Şırnak-Merkez, 20.09.2013.

toplantması, toplumsal cinsiyet rolleriyle de ilişkili. İsrarla tekrarlanan “mezarda bile bu davanın takipçisi olacağım” sözlerinin yanında, hukuki bilginin kayına, oğula ya da okuma-yazma bilen, Türkçe bilen başka bir aile üyesine devredilmesinde, kadınların da bu sahayı kendilerine ait görmemelerinin, toplumsal cinsiyete dayalı rolleri içselleştirmiş olmalarının payı olabilir.

*“Yani artık biz üzerimize düşeni yaptık, sonrasında yani işte mahkemeyi bilmiyorum. Ama biz gidip fotoğraflarımızı falan kaldırıyoruz. Dünya alem geliyor oraya, yani bu yakınlarını kaybedenlerin tümü geliyor, yani onlar da anlatıyor. Yani ben orada tek değilim ki, tüm dünya alem geliyor. Yani bu yakınları gidenler, götürülenler, hepsi, hepsinin yakınları geliyor bu davayı anlatmak için.”<sup>197</sup>*

Hukuki anlamda konunun dışında kalmalarının/ bırakılmalarının bir nedeni de bu kadınların büyük bir kısmının resmi nikâhının olmaması. Bu durum birçok sosyal haktan mahrum kalınması sonucunu doğurduğu gibi, kadınların hukuki alanda muhatap kabul edilmemesine de neden oluyor.

*“En son dilekçeyi içeriye [savcılığa] verdiğim zaman, senin evlenmen [resmi nikah] yok dedi. Ya kaynın ya da görümcen gelsin, dedi bana. Onlar dava açsın, dedi. Çocuklarım da dava açamıyordu. Çocuklarımı da kendi üzerime yazmışım yani. Nikahım yok. O zaman görümceme telefon açtım. Geldi. Dosyayı onun adına hazırladık.”<sup>198</sup>*

Resmi nikahın olmaması sadece hukuki takip konusunda engelleyici olmuyor: Meliha “resmi nikahlı eş bendim, o yüzden ben onun fotoğrafını kaldırıyorum”<sup>199</sup> derken, aslında arayış ya da kayıp mücadelesi verilirken dahi bu konunun nasıl önemli hale getirildiğini ifade ediyor.

<sup>197</sup> Hasene'yle görüşme, Şırnak-Cizre, 19.09.2013.

<sup>198</sup> Kumru'yla görüşme, Diyarbakır, 07.11.2013.

<sup>199</sup> Meliha'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

### **“Allahım sen hakkımızı yerde koyma”**

Adalet arayışında ortaya çıkan engeller, hukuki uygulamalar ve gelinen noktadaki sonuçlar, kararlılıkla sürdürülen bir mücadelenin yanında adaletin sağlandığını görme umudunu azaltıyor. Kadınlarla yapılan bütün görüşmelerde dilde hakim olan din etkeni en fazla adalet konusunda öne çıkıyor. Bu dünyada adaletin sağlanacağına ve onu görmeye ömrünün yeteceğine inanç azaldıkça, ilahi adalete çağrı artıyor.<sup>200</sup>

*“Bizi alıyorlar, bizi öldürüyorlar, bizi kaybediyorlar, neler neler yapıyorlar. Her şeyi yapıyorlar. Neler neler yapmıyorlar ki... Onların bize zulümleri çok. Bize zulmediyorlar, bizi öldürüyorlar, Allah bizim hakkımızı onlara bırakmasın. Biz sağ olduğumuz sürece, dünyada olduğumuz sürece, Allahım sen bizim öksüzlerimizin, arkadaşlarımızın, insanlarımızın, bu kaybedilen öldürülen insanlarımızın hepsinin, hapsedilen insanlarımızın, sıkıntılar yaşayan insanlarımızın, dünyanın eziyetini çeken insanlarımızın... Allahım hakkımızı yerde bırakma! Hiçbirimizin hakkını onlarda bırakma. Ne hakları vardı, hadi söyle, bunu bize yapmaya ne hakları vardı?”<sup>201</sup>*

*“Allah hakkımızı yerde koymasın. Yüce Rabbim o fotoğrafları taşıyan insanların, o kadar insanın hakkını yerde koymasın inşallah, onlarınki de benim çocuğum gibidir. Onların akıbeti de benim eşim gibidir.”<sup>202</sup>*

### **“Dediler barış gelecek, öyle sevindim ki”**

Onlar savaşın şiddetini bütün ağırlığıyla yaşamlarında taşıyan kadınlar. “Erkekler, barış sürecini egemenliğin yeniden paylaşılması olarak algırlarlar. Oysa kadınlar için önemli olanların başında savaşın toplumsal dokularda yarattığı zararın onarılması, tazmini ve telafisi

<sup>200</sup> Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. 2013:54.

<sup>201</sup> Sevda'yla görüşme, Diyarbakır, 04.11.2013.

<sup>202</sup> Meliha'yla görüşme, Şırnak-Cizre, 21.09.2013.

gelir.”<sup>203</sup> Görüştüğümüz kadınlar için de öncelikli olan, hakikatti. En fazla vurgulanan nokta, kemiklerinin bulunması, faillerin yargılanmasıydı. En az bu talep kadar dile getirilen, tüm görüşmeler boyunca vurgulanan diğer bir nokta ise, barış isteği ve umuduydu. Tıpkı kaybettiklerine duydukları özlem gibi barışa da özlem duyduklarını ve bu sürecin gelişmesini istediklerini sık sık vurguladılar.

*“İstiyorum ki barış olsun, istiyorum ki çözüm olsun. Bu kadar şey yaşadım, başıma bu kadar şey geldi, eşim gitmiş, kardeşlerim gitmiş, çok ağladım ve artık istemiyorum ki bir ana daha ağlasın. Başka kız kardeşler ağlamasın istiyorum. Hiçbir kadının evinin yıkılmasını istemiyorum böyle. Kimsenin kardeşi ölmesin istiyorum. Kimsenin eşi ölmesin istiyorum. (...) Bu yıl dediler ki barış olacak. Öyle çok, öyle çok sevindim ki... Kaybettiklerimizi unuttuk. Yani dedim ki artık kimse ağlamasın. Artık yeter, kızlarımız, kız kardeşlerimiz ağlamasın, analarımız ağlamasın.”<sup>204</sup>*

### **“Her şey ortaya çıkarılırsa barış güzeldir tabii”**

Zorla kaybetmeler, geride kalanlar ve onlarda yarattığı etkiler açısından devam eden çok yakıcı bir devlet şiddeti. Çünkü özellikle beden bulunmadığı durumlarda hiç bitmeyen bir umut-yas ikilemi ve acı var. Geride kalanlar kayıplarının bedenlerini bulmadıkça, onlara ne olduğunu öğrenmedikçe, sorumlular yargılanmadıkça, yaşananlar geçmişte bırakılamayacak ve bu yara açık kalacak. Kayıp eşlerinden birinin söylediği gibi hukuk, adalet, geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme sadece bir talep değil, ortak bir geleceğin de en önemli koşulu:

*“Barış süreci, yani hani bizler sürekli barıştan yanayız zaten. Hep barış taraftarı olmuşuz. Valla ben artık kan dökülsün istemiyorum. Ama hani bu insanların failleri ortaya çıkarılmazsa, eğer onlara emirleri veren insanlar... Bu insanları neden bu kadar öldürmüşler, neden bu kadar yaktılar, neden bu kadar insanı kaybettiler.*

<sup>203</sup> Barış için Kadın Girişimi Çözüm Süreci Raporu, 2013.

<sup>204</sup> Gülbahar'la görüşme, Şırnak-İdil, 23.09.2013.

*Yani onların kemiklerini de kaybettiler ha. Hani bunların hepsi ortaya çıkmazsa, bu insanlar da cezalandırılmazlarsa, yani bunlar da aynı onlar gibi cezalandırılmazsa –ağır cezalar almaları gerekiyor çünkü– yani bunlar ortaya çıkmazsa ben barış istemiyorum. Böyle bir barışa karşıyım. Yani bunlar böyle boşu boşuna gitmedi ya. Her şey ortaya çıkarılırsa barış güzeldir tabii. (...) Ama bu durumlar açığa çıkarılmadan ben kendim barış istemiyorum. Eğer bunlar açığa çıkmazsa, yani gidenlerin hepsi için diyorum, ha bizim tarafımızdan gitmiş olsunlar ha onlar tarafından gitmiş olsunlar... Yani o iki taraf da birbirlerine hakkını helal etmeli (...) Bu da kolay değil.”<sup>205</sup>*

<sup>205</sup> Besime'yle görüşme, Diyarbakır, 06.11.2013.



# SONUÇ VE ÖNERİLER

Zorla kaybedilenlerin eşleriyle yaptığımız görüşmelerde amacımız, kadınların deneyimleri aracılığıyla devlet şiddetinin boyutlarını daha bütünlüklü olarak ortaya koymak ve devlet şiddetini toplumsal cinsiyet odaklı bir bakışla analiz etmektir. Zorla kaybetmelerin bir devlet stratejisi olarak Türkiye özelinde ağırlıklı olarak 90'larda ve Kürt vatandaşlara yönelik olarak uygulandığını biliyoruz. Bu tarihsel koşullar içinde kadınların deneyimlerini zorla kaybedilenlerin eşleri olarak yaşadıkları üzerinden anlamaya çalıştık.

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak geçmişte yaşanan ağır insan hakkı ihlallerini, dönemin doğrudan tanıkları aracılığıyla ortaya çıkarmaya çalışmamızın bir hedefi de kolektif bir hafızanın oluşmasına katkıda bulunmaktır. Yanı sıra, bu deneyimlerin tekrarlanmaması, kalıcı ve demokratik bir barış inşası süreci oluşması için süren mücadeleyi destekleyecek hak taleplerini güçlendirmek.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde yaklaşık son otuz yıldır, bu tür sistematik ihlallerin yaşandığı darbe dönemleri, otoriter rejimler, iç savaş veya etnik çatışmalardan sonra yaşanan barış ve demokratikleşme süreçlerinde geçiş dönemi adaleti yaklaşımı ve bu yaklaşımın önerdiği mekanizmalar uygulanıyor. Bu mekanizmalar arasında en yaygın şekilde uygulananları, hakikat komisyonları, yargılamalar, onarıcı mekanizmaları da içeren onarım programları ve kurumsal reformlar. Kadınların savaş ve çatışma dönemlerinde ve sonrasında yaşadıkları deneyimlerin göz ardı edilmesine bir tepki olarak da, son on beş yılda, geçiş dönemi adaleti mekanizmalarına toplumsal cinsiyet bakışını dahil etme çabaları ortaya çıktı. Hakikat komisyonlarında kadınların eşit temsilinden, kadın hakikatlerine ve bunları açığa çıkarmak için özel yöntemlerin geliştirilmesi gereğine kadar pek çok alanda devam eden mücadele sonrasında önemli yol kat edildi. Yargılamalar açısından en çok tartışılan başlıklar ise, kadınların deneyimlerinin anlatılabileceği koşulların yaratılması, fiziki ve psikolojik zarara karşı önlemlerin alınması, kadınlara yönelik suçlara

kadın hakimlerin bakması ve bu suçlarda cezasızlıkla mücadele edilmesi. Tazminat programlarında kadınlara pozitif ayrımcılık önlemlerinin yanında kurumsal reformlarda da önemli politika önerileri dillendiriliyor. Savaş ve çatışma dönemleri sonrasında yaşananların tekrar etmesini önleyecek ve kadınların toplumdaki dezavantajlı konumlarını aşmalarını sağlayacak yasal reformlar oldukça önemli.

Toplumsal cinsiyet bakışının bu mekanizmalara dahil edilmesi, sadece kadın deneyimlerinin görünür olmasını değil, bu deneyimleri mümkün kılan egemenlik ilişkilerini sorunsallaştırmayı da içeriyor. Bu anlamda, bütün mekanizmaların işletilmesi yoluyla sağlanmak istenen adalet, toplumdaki eşitsiz cinsiyetçi güç ilişkilerinin düzeltilmesini de hedef alan dönüştürücü bir adalet.<sup>206</sup>

BM İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu'nun zorla kaybetmeden etkilenen kadınlar üzerine yayımladığı yorum da bu anlayışı benimsiyor. Yorumda, gerçeği ortaya çıkarma süreçleri dahil olmak üzere zorla kaybetmelere yönelik işletilecek her türlü süreçte kadınların katılımlarının ve tam temsillerinin sağlanması gereği vurgulanıyor. Kadınlara yönelik uygulanacak onarım ve onarım programlarının önemi belirtilirken, toplumsal cinsiyetle uyumlu onarım programlarının savaş ve çatışma durumlarından önce de var olan toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıkları hedef alması gerektiği söyleniyor.

Bu yaklaşımı temel alarak biz de önerilerimizi iki bölüm halinde sunmak istiyoruz. Eşleri zorla kaybedilmiş kadınların bu konunun yarattığı sorun alanlarına işaret eden taleplerini, cinsiyetçi egemenlik ilişkilerini de aşındırıcı etkisi olacağına inandığımız önerilerle desteklemeye çalışacağız.

Görüştüğümüz kadınlar, zorla kaybetmelere dair taleplerini şöyle sıraladılar:

<sup>206</sup> Valji, N. 2010:4.

- Zorla kaybedilenlerin akıbetinin devlet görevlileri tarafından ailelere açıklanması;

- Zorla kaybedilenlerin bedenlerinin ortaya çıkarılması, yakınlarına teslimi;

- Zorla kaybetmeler özelinde devletin sorumluluğunu ve suçunu kabul etmesi;

- Zorla kaybetmelere birinci dereceden karışmış devlet görevlilerinin yargılanması ve gerekli cezaların verilmesi;

- Geride kalanlara yönelik olarak onarım ve telafi süreçlerinin işletilmesi. Ancak tazmin ve telafi süreçlerinin devletin sorumluluğunun kabulüyle birlikte gerçekleştirilmesi;

- Eşleri zorla kaybedilen kadınların, eşleri üzerinden yararlandıkları sosyal güvencelere ulaşmaları önündeki yasal engellerin kaldırılması.

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi olarak, yaptığımız görüşmelerin analizini, bu konuda yayımlanmış rapor ve tartışmaları, ve BM yorumunu temel alarak oluşturduğumuz önerilerimizi ise, geçiş dönemi adaleti mekanizmaları çerçevesinde ayrıştırarak sunmak istiyoruz.

### **Hakikatin Açığa Çıkarılmasına Yönelik Talepler**

- Zorla kaybedilenlerin akıbetinin ortaya çıkarılması için işletilmesi gereken süreçlerde kadınların da bilgisine başvurulmalı. Bu deneyime ulaşmak için gerekli yöntem ve gereçler kadınların toplumsal konumlarını dikkate alarak oluşturulmalı;

- Zorla kaybetmeleri de özel olarak araştırarak Hakikat Komisyonları dahil, hakikati ortaya çıkarmayı hedefleyen her türlü süreç, toplumsal cinsiyet bakış açısıyla şekillendirilmeli. Bu komisyonlardaki üye seçiminde kadınlara eşit temsil hakkı tanınmalı. Zorla kaybetmelere yönelik araştırmalarda geride kalan kadınların deneyimlerini araştırarak ayrı yapılar

kurulabilir. Böylece, zorla kaybetmelerin kadınlar üzerindeki özgül etkileri bu tür çalışmaların sonuç raporlarında vurgulanarak paylaşılabilir;

- Hakikati ortaya çıkarmaya yönelik her türlü girişimde, kadınların kadınlık deneyimlerini anlatabilecekleri, zorla kaybetmeler sonrasında erkeklerden farklı olarak deneyimledikleri cinsel şiddet ve taciz, tecavüz deneyimlerini ve toplum içinde yaşadıkları dışlanma ve yalnızlaşma süreçlerini paylaşabilecekleri mekanizmalar oluşturulmalı. Kadınlar, eşlerinin, babalarının, çocuklarının yaşadıklarını, onların başına geleni daha rahat anlatabiliyorlar. Ancak kadınların, eşlerinin zorla kaybedilmesine dair anlatısıyla sınırlı tutulan bir hakikat arayışı, kadınların özgül deneyimlerini göz ardı edecek, ayrıca zorla kaybetme stratejisinin toplum üzerindeki etkisinin eksik anlaşılmasına neden olacaktır.

### **Adalet Yönelik Talepler**

- Kadınlara karşı işlenen şiddet suçlarının hiçbirinin cezasız kalmaması için yasal önlemler alınmalı. Zira kadınların maruz kaldıkları şiddeti dillendirmeleri ve yargıya taşınmaları önündeki en büyük engel, kadınlara yönelik suçların çoğunlukla cezasız kalması sonucunu doğuran yasa ve uygulamalar. Zorla kaybetmelerle birlikte, kaybedileni arayış süresince kadınlara karşı işlenen suçlar da af ve zamanaşımı dışında tutulmalı, cinsel suçlarda kadının beyanı esas alınmalı;

- Kadınların, faillerin yargılanması için adalet erişimindeki dezavantajlı konumlarının aşılmasına yönelik tedbirler alınmalı. Tanık koruma programları yoluyla kadınların fiziksel olarak korunması ve psikolojik açıdan desteklenmesi sağlanmalı;

- Kadınların mahkemelere erişimi bazen toplumsal cinsiyet rollerinin de etkisiyle sınırlanabiliyor. Yargılama sürecinde (ve hakikati ortaya çıkarmaya yönelik her türlü süreçte), söz konusu mekanlara ulaşım için araçların sağlanması, çocuk bakım hizmetleri verilmesi gibi, kadınların erişiminin önündeki engelleri kaldıracak tedbirler alınmalı.

### **Sosyal Haklar ve Onarım Talepleri**

- Tazminat politikaları toplumsal cinsiyet perspektifine uygun olarak hazırlanmalı. Kadınların özgül durumları ve özgül deneyimleri bu politikalara dahil edilerek kadınları güçlendirici sonuçlar yaratacak programlar oluşturulmalı;

- Kadınlar eşlerinin zorla kaybedilmesinin ardından tüm ailenin maddi ve manevi sorumluluğunu tek başlarına üstlenmek zorunda kalıyorlar. Bu süreçte karşılaştıkları zorlukların onarılmasına yönelik olarak kayıp eşlerine özel konut yardımı, ücretsiz toplu taşıma hakkı, çocuklara eğitim bursu gibi haklar tanınmalı;

- Yasal evlilik durumlarının olmadığı koşullarda kadınların beyanları esas alınarak miras, mal paylaşımı ve diğer haklardan faydalanmaları sağlanmalı;

- Belli yardım ve ödeneklerden yararlanmak için eşleri hakkında 'ölüm ilanı' vermiş olan kadınlara, karşılığında kazandıkları haklar korunmak kaydıyla, bu ilanı geri çekme hakkı tanınmalı. Zira bu hem kadınları zorla kaybedilmiş eşlerini kendi beyanlarıyla 'ölü' ilan etmek gibi psikolojik bir yükün altına sokmuş, hem de hukuki süreçlerde onları zorlayan bir durum yaratmıştır;

Gaiplik kararı, zorla kaybedilenin akıbetiyle ilgili kesin bilgiye ulaşılan kadar kadınların eşleri üzerinden yararlanacakları sosyal haklara erişimleri açısından bir seçenek olabilir. Bu kararın alınması önündeki hukuki zorluklar kaldırılmalı ve süreç kolaylaştırılmalı.

### **Kurumsal Reformlara Yönelik Talepler**

- Kürtçe eğitim ve öğretim yasalaşmalı, tüm kamusal hizmetlerde çift dilli uygulama hukuken güvence altına alınmalı. Kürtçenin yasak statüsü kadınları hakikat ve adalet arayışlarında güçsüz duruma düşürüyor ve erkeklere bağımlılıklarını artırıyor;

- Kadınların sosyal güvenlik sistemlerine eş dolayımıyla değil, eşit yurttaşlar olarak dahil olmaları sağlanmalı. Zorla kaybedilenlerin eşleri olarak bugünün sosyal güvenlik sistemindeki dezavantajlı konumlarının giderilmesine yönelik önlemlerin alınması şart olmakla birlikte, kadınların eşleri üzerinden dahil oldukları bir sosyal güvenlik sistemi onların farklı koşullar altında da dezavantajlı konumunu pekiştiriyor.

### **Toplumsal Hafızanın Güçlendirilmesine Yönelik Talepler**

- Cumartesi İnsanları eylemleriyle yıllardır zorla kaybetmelerin mücadele alanları olan mekanlar hafıza mekanları olarak tanınmalı ve bu mücadelede aktif rol alan kadınların istedikleri şekilde düzenlenmeli;

- Kadınların zorla kaybetmelere karşı mücadele ettikleri süreçte biriktirdikleri deneyimlerin devlet katında dinlenmesi için yöntemler geliştirilmeli. Her türlü müzakere sürecinde kadınların eşit katılımıyla birlikte bu deneyimlerin temsili güvence altına alınmalı;

- Zorla kaybetmeler gerçeğinin toplumun genelinde bilinir ve görünür olmasını sağlayacak yöntemler geliştirilmeli ve bu bilginin geride kalan kadınların deneyimlerini de içerecek şekilde oluşturulması garanti altına alınmalı.

# BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İNSAN HAKLARI KONSEYİ ZORLA YA DA İRADE DIŞI KAYBETMELER ÇALIŞMA GRUBU'NUN ZORLA KAYBETMELERDEN ETKİLENEN KADINLAR HAKKINDA KABUL ETTİĞİ GENEL YORUM

**Birleşmiş Milletler Genel Meclisi İnsan Hakları Konseyi Zorla Ya Da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu**

**Zorla Kaybetmelerden Etkilenen Kadınlar Hakkında Zorla Ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu'nun Doksan Sekizinci Oturumunda (31 Ekim-9 Kasım 2012) Kabul Ettiği Genel Yorum**

## Giriş

Eşitlik ve ayırım gözetmeme uluslararası insan hakları sisteminin temellerini oluşturmaktadır. Zorla kaybetmelerin etkin bir biçimde önlenmesi ve ortadan kaldırılması devletlerin bu ilkelere dayanan kanunları, politikaları ve uygulamaları kabul etmesini gerektirmektedir. Özellikle de, zorla kaybetmelerin kadın mağdurlarının yüz yüze kaldığı durumların üzerine eğilmek için toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi olmazsa olmaz araçlardır. Toplumsal cinsiyet perspektifi, kadınların sahip oldukları insan haklarıyla ilgili kadın olmalarından kaynaklı dezavantajları ve engelleri açıklamakta ve anlamakta, bu meselelerin üzerine eğilmekte ve muhtemel çözüm yöntemlerinin sınırlarını çizmekte hayati bir öneme sahiptir. Toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesinin uygulamaya geçmesi için, toplumsal cinsiyet eşitliğine erişilmesini ve kadınların sahip oldukları tüm hakları kullanabilmelerini engelleyen sorunların üstesinden etkin bir biçimde gelmek üzere farklı toplumsal cinsiyet rollerini ve beklentilerini tüm yönleriyle kavramak gerekmektedir. Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu, kadınların ya da kız çocuklarının, kaybedilmiş insanlar olarak, zorla kaybedilmiş birinin yakını olarak ya da zorla kaybetmenin sonucunda zarar gören herhangi biri olarak zorla kaybetmelerin mağdurları olduklarını kabul etmektedir. Çalışma Grubu'nun deneyimleri şunu göstermiştir ki, kadınlar ve kız çocukları, tarih, gelenek-görenek, din ve kültüre derinden işlemiş olan toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak, zorla kaybetmelerin sonuçlarını farklı şekillerde yaşamakta, farklı sonuçlarla karşı karşıya kalmaktadırlar.

Toplumsal cinsiyet perspektifi, zorla kaybetmelerle ilgilenirken devletlerin yasama, idare ve yargı da dahil her alanda aldığı önlemlere dahil edilmelidir. Zorla kaybetmeler alanında toplumsal cinsiyet eşitliği, öncelikle, –toplumsal veya biyolojik cinsiyetleri ne olursa olsun– tüm bireylerin Zorla Kaybedilmeye Karşı Herkesin Korunması Bildirgesi'nde (bundan sonra "Bildirge" olarak geçecektir) yer verilen haklarını herhangi bir ayrımcılığa uğramaksızın kullanmalarını gerektirmektedir.

Çalışma Grubu, kaybedilmiş kişilerin haklarını korumada ve genişletmede kadınların asli bir rol oynadığını kabul etmektedir. Çalışma Grubu, özellikle kendi deneyimlerinden hareketle, zorla kaybetmelere karşı mücadelede kadınların çoğunlukla ön saflarda yer aldığını teslim etmektedir. Kadınlar çoğunlukla zorla kaybetmelerin yaşandığı ortamın ve kaybedilen kişilerin akıbetinin açığa çıkarılması için çalışmalar yürütmek ve bizzat mağdurlara yardım etmek için örgütler ve dernekler kurmaktadır.

Çalışma Grubu, İnsan Hakları Konseyi'nin 7/12 sayılı kararında Çalışma Grubu'ndan, bilgi toplamak ve öneriler oluşturmak dahil tüm çalışmalarında toplumsal cinsiyete dayalı bir perspektif uygulamasını talep ettiğini hatırlatır.

Çalışma Grubu, Bildirge maddelerini toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifiyle açıklamak ve bu maddelerin her yönüyle hayata geçirilmesini sağlamak için bu genel yorumu benimsemektedir.

## Genel Yorum

1. Bildirge, Devletlerin, zorla kaybetmelerin önlenmesi ve ortadan kaldırılması noktasındaki yükümlülüklerini tanımlamaktadır. Çalışma Grubu, Bildirge'nin maddelerinin hayata geçirilmesindeki engelleri aşmalarında Devletlere yardım ederken bu belgeye dayanmaktadır. Bildirge'de ayırım gözetmeme ve/veya toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesi açık bir biçimde yer almasa da, başka pek çok uluslararası belge Devletlerin bu ilkelere uymalarını gerekli görmektedir. 21. Madde'sinde

açıkça yer verilen, “bu Bildirge'nin maddeleri İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ya da diğer uluslararası belgelerde belirtilen maddeleri göz ardı etmez ve bu maddeleri kısıtlamak ya da ihlal etmek olarak yorumlanamaz” ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Bildirge eşitlik ve ayırım gözetmeme temel ilkesine dayanan uluslararası insan hakları yasal külliyyatının ayrılmaz bir parçasıdır.

2. Çalışma Grubu, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Bildirgesi'nde (CEDAW) tanımlandığı gibi, Devletlerin kadınlara karşı “medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın - erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve diğer alanlardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan” her türlü ayırımı ortadan kaldırmakla yükümlü olduğunu hatırlatır.

### **Cinsiyete dayalı şiddet ve kadınların zorla kaybedilmeleri**

3. Kadınlar, kadın oldukları için zorla kaybetmenin mağdurları oldukları durumda, aynı zamanda toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin de mağduru olmaktadır. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet kadınlara yönelik ayrımcılığın hem nedeni hem de sonucudur. Kadınları hedef alan zorla kaybetme de dahil, toplumsal cinsiyete dayalı hiçbir şiddet meşrulaştırılamaz ve Devletler bunları önlemek için etkin tedbirler almalıdırlar. Devletler, kadınların ayrımcılığa ve şiddete uğramama hakkı dahil tüm insan haklarına saygı duymak, bunları koruyup desteklemek ve gereklerini yerine getirmekle yükümlüdürler. Bu yükümlülüğün yerine getirilmemesi, kadınlara yönelik şiddeti doğurmakta ve tırmandırmaktadır.

### **Zorla kaybetmelerin kadın mağdurları**

4. Kadınlar zorla kaybetmelerin mağdurlarıdır. İstatistikler zorla kaybedilenlerin ağırlıklı olarak erkek olduğunu gösterse de, Çalışma Grubu'nun dosyalarında kaybedilmiş kadınlar

da bulunmaktadır. Ayrıca, kaybedilen erkeklerin kadın yakınları da zorla kaybetmelerin mağdurları olarak kabul edilmektedir.

5. Devletler zorla kaybedilen kadınların varlığını kabul etmeli; cinsel şiddet ve zorla hamile bırakma vakaları ve bunların sonucu ortaya çıkan psikolojik zarar ile toplum tarafından damgalanma ve aile yapısının bozulması gibi, toplumsal cinsiyetlerine bağlı olarak uğradıkları özgül zarar türlerini tanımalıdır.

6. Bazı ülkelerde, azınlık topluluklarına mensup olan kadınlar ve yoksulluk ile toplumsal eşitsizlikten etkilenen kadınlar özellikle korunmasızdırlar ve zorla kaybetmeye maruz kalmaktadırlar. Bu kadınların özgül ihtiyaçları, Devlet'in onları doğru bir anlayışla koruması ve ihtiyaçlarının üzerine eğilmesi yükümlülüğünü artırmaktadır.

7. Çalışma Grubu, kadınların çatışma dönemlerinde daha da korunmasız bir halde olduklarının bilincindedir. Bu çatışma dönemlerinde, birçok kadın hedef haline gelmekte ve zorla kaybedilmekte ya da toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin başka türlerine maruz kalmaktadır.

8. Zorla kaybedilen kadınlar orantısız şekilde cinsel şiddete maruz kalmakta ve eziyet görüp aşağılanmaktadır. Biyolojik özellikleri, özellikle de üreme özellikleri sebebiyle, zorla kaybetmelerin kadın mağdurları çoğunlukla belli amaçlar için bir araç ya da alet olarak kullanılmaktadırlar. Kadınların bedenleri toplumsal denetim stratejisinin bir parçası olarak kullanılmaktadır. Çalışma Grubu'nun deneyimlerine göre, özellikle böylesi olayların tanıklarının ve hayatta kalmayı başaranların ifadelerinin gösterdiği gibi, zorla kaybedilen kadınlar, tecavüz dahil fiziksel ve cinsel şiddete maruz kalmaktadır ve bu şiddet türü işkence ya da böylesi bir zarar verme tehdidi tanımının içine girmektedir.

9. Zorla kaybedilen kadınlar uğradıkları cinsel istismar istenmeyen bir hamilelikle sonuçlandığında ya da hamileyken zorla kaybedildiklerinde ayrıca mağdur olmaktadır.

Böylesi durumlar, kendi sağlıklarından endişe duyan ve böylesi insanlık dışı koşullarda çocuğunu dünyaya getirmeye korkan kadınlarda ilave bir travma yaratmaktadır ve bu durum çoğunlukla Devlet yetkililerinin kontrolü altında çocuklarını kaybetmeleriyle sonuçlanabilmektedir. Çalışma Grubu gözaltına alınan hamile kadınlar için Devletlerin özel koruma sağlama yükümlülüğünde olduklarını ayrıca belirtir.

10. Devletler ayrıca annesinin zorla kaybedilmesi sırasında doğan bir çocuğun tamamen korunmasını güvence altına almalıdır. Çocuğun gerçek kimliğini güvence altına alacak şekilde doğum kaydının hemen yapılması sağlanmalı ve çocuğun yakınlarına ve/veya yasal olarak çocukla ilişkili kişilere Devlet kurumları aracılığıyla bu bilgi verilmelidir.

11. Kaybedilmiş kişilerin anneleri sıklıkla toplum tarafından çocuklarına yeteri kadar iyi bakmamakla suçlanarak damgalanmaktadır. Bu durum annelerin toplumdan ve aileden dışlanmasına yol açıp ağır psikolojik ve duygusal travmalar yaşamalarına yol açabilmektedir.

12. Zorla kaybetmeye maruz kalan erkeğin ailenin geçimini sağlayan kişi olduğu durumlarda, aile fertlerinin yaşadığı mağduriyet daha da büyük boyutlara ulaşmaktadır. Böylesi durumlarda, erkeklerin zorla kaybedilmeleri tüm aile bireylerinin de zorla kaybetmenin mağduru olmalarıyla sonuçlanmaktadır. Aile düzeni bozulunca, kadınlar da bundan ekonomik, toplumsal ve psikolojik olarak olumsuz etkilenmektedirler. Dolayısıyla, yaşadıkları duygusal altüst oluş maddi yoksunlukla katmerlenmekte, kaybedilmiş yakınlarını aramaya karar vermeleri halinde doğan masraflar durumu daha da vahimleştirmektedir. Dahası, bu kadınlar sevdiklerinin ne zaman döneceğini, hatta bir daha dönüp dönmeyeceğini bile bilmemektedirler ve dolayısıyla bu yeni duruma uyum göstermekte zorlanmaktadır. Bazı vakalarda, ülke içi mevzuata bağlı olarak, ölüm sertifikası olmadıkça Devlet'ten ödenek ya da başka türlü destek almak imkânsız olabilir. Dolayısıyla, ekonomik ve toplumsal dışlanma zorla kaybetmelerin genel bir sonucudur.

Böylesi koşullar altında, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, mülk edinme ve aile hayatı hakları gibi İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde ve diğer uluslararası belgelerde belirtilen sosyal ve kültürel haklar da ihlal edilmektedir.

### **Devletin görevleri**

13. Bildirge'nin 2. ve 3. Maddeleri hiçbir Devlet'in zorla kaybetme uygulamasına girişemeyeceğini, zorla kaybetmelere izin veremeyeceğini ya da göz yumamayacağını ve her Devlet'in zorla kaybetmelerin önlenmesi ve ortadan kaldırılması için mümkün olan tüm adımları atması gerektiğini belirtmektedir.

14. Zorla kaybetmelerle ilgili olanlar da dahil toplumsal cinsiyete dayalı her türlü şiddeti önlemek ve bu şiddete karşı harekete geçmek için Devletler bütünsel ve çok-disiplinli yaklaşıma dayalı ulusal programlar ve prosedürler geliştirmelidir. Konuyla ilgili bir mevzuatın oluşturulması, mali kaynakların sağlanması ve ayrımcılık üzerine eğilen ve kadın-erkek eşitliğini ve kadınların güçlendirilmesini destekleyen ulusal mekanizmaların kurulması bu programların ve prosedürlerin içinde yer almalıdır.

15. Bu adımlar, zorla kaybetmelerin erkek ve kadın mağdurlarının tümüyle eşit haklardan yararlanmalarının önündeki engellerin ortadan kaldırılmasını bilhassa içermelidir. Devletler sadece koruyucu tedbirler almakla yetinmemeli, aynı zamanda zorla kaybetmelerin önlenmesinde ve ortadan kaldırılmasında kadınların etkin ve eşit katılımını güçlendirmek adına her alanda pozitif ayrımcılık uygulamalıdır. Bu tedbirler temel olarak zorla kaybetmelerin kadın mağdurlarının sahip oldukları insan haklarından tümüyle ve erkeklerle aynı şekilde eşit olarak yararlanmalarını engelleyen kurumsal bariyerlerin ortadan kaldırılmasını hedeflemelidir. Ayrıca bu adımlar, tüm karar alma süreçlerinde erkek ve kadının eşit katılımını ve vatandaşların (özellikle de kamu görevlilerinin) toplumsal cinsiyet eşitliği hakkında eğitilmelerini de içermelidir. Bu tedbirler aynı zamanda zorla kaybetmelerin raporlandırılmasında eşitliği temin etmeli ve

raporu hazırlayanın cinsiyetinin rapora yönelik farklı muameleye yol açmamasını güvence altına almalıdır.

16. Devletler zorla kaybetmelerin kadın mağdurlarının garanti altına alınmış haklarından erkeklerle eşit şekilde yararlanmaları önündeki engellere ayrıca dikkat etmelidir. Özellikle de zorla kaybetmeyle ilgilenen kolluk, yargı ve diğer kurumlarda çalışanların genellikle erkek olduğu durumlarda, kadınların hukuk dilini anlamaması ve haklarının korunmasını güvence altına alacak hizmetlerden yoksun olmaları, haklarından yararlanmalarını olumsuz etkilemektedir. Dahası, kadının ailenin başına geçtiği durumlarda, aile yükü arttığı ve bunun sonucunda tüm sorunlarla baş etmeye zaman kalmadığı için, aile yükümlülükleri kadının haklarına erişimi önüne ilave engeller çıkarmaktadır.

17. Bazı Devletler, kadın gruplarının ve tek tek kadınların kaybolan yakınları hakkındaki soruları karşısında, bütün bu kayıpların ölü varsayılacağını ilan etmiştir. Bu tedbirler, kimlikleri ve mal varlıkları kaybedilmiş kocalarına bağlı olan evli kadınlar açısından olumlu hukuki etkilere sahip olsa da, hakikati arayan kadın grupları ve kadınlar açısından olumsuz bazı sonuçlara da yol açmaktadır. Bu tedbirler, kaybedilmiş yakınlarının yerini tespit etmeye çalışan –ve büyük çoğunluğu kadın olan– aile üyelerinin çabalarının altını oymaktadır. Bu kanunlar ayrıca Devlet'in meselenin kapandığını iddia etmesine de olanak sağladığı için kadın gruplarının önünde başka bir engel daha yaratmaktadır. Hiçbir araştırma olmaksızın kaybedileni ölü varsaymaya dayanan bu süreçler ve kanunlar, aile fertlerinin kaygılarının üzerine eğilmeden onları teskin etme girişimine denk düşmektedir. Uygulanabilir başka bir eylem planı sunmaksızın, kadınları kaybedilmiş kişileri aramaktan alıkoyan tüm tedbirler Bildirge'de ortaya konan 3. Madde'nin ihlali anlamına gelmektedir.

18. Kaybedilmiş kişilerin akıbetleri ve nerede oldukları tespit edilene kadar, Devletler geçici bir tedbir olarak zorla kaybedilmenin nedenleri için ölüm karinesi ya da tercihen kayıp sertifikası

sağlayacak bir mekanizmayı devreye sokmalıdır. Devletler ayrıca böyle durumlarda belirli bir destek de sunmalı ve bu prosedürlerin kadınlarda ilave bir travma yaratmamasını sağlamalıdır.

19. Bildirge'nin 4. Madde'si "Bütün zorla kayıp edilmelere, ciddiyetleri dikkate alınarak ceza hukukuna göre uygun cezalar" verileceğini belirtmektedir. Zorla kaybedilmeden etkilenen kadınların yaşadığı acılar daha önce de bahsedildiği gibi cinsel şiddet, istenmeyen hamilelik, zorla kaybetmenin aile üzerindeki potansiyel yıkıcı etkisi, psikolojik travma, ekonomik güçlükler ve özellikle kadınları etkileyen hukuki engeller nedeniyle daha da artabilir. İlaveten, yakınları zorla kaybedilmeye maruz kalan kadınlar kendilerini korunmasız bir konumda bulabilirler. Sayılan etmenlerin her biri, kadınların özgül koşulları bağlamında zorla kaybetme suçunun ciddiyetini daha da ağırlaştırabilir ve bu durum, bu korkunç eylemin failleri cezalandırılırken göz önünde bulundurulmalıdır.

#### **Kadınların gözaltına alınması ve zorla kaybetmeler**

20. Kadınların gözaltına alınması durumunda uluslararası standartlara sıkı bir şekilde uyulması, zorla kaybetmelerin önlenmesi için hayati bir öneme sahiptir. Kadınları gayri resmi ya da gizli gözaltı yerlerinde tutmak kesinlikle yasaktır. Böyle bir durumdaki kadınlar cinsel ve başka türlü istismarlara maruz kalabilirler. Devletler ilgili mevzuatları, prosedürleri, tedbirleri ve eylem planlarını oluştururken gözaltındaki kadınların özgül ihtiyaçlarını ve gerçekliklerini göz önünde bulundurulmalıdır.

21. Devletler, özgürlüklerinden mahrum bırakılan kadınların erkeklerden ayrı bir yerde barındırılmalarını sağlamakla yükümlüdür. Devletler aynı zamanda özgürlüklerinden mahrum bırakılan kadınların gözetimlerinin kadınlar tarafından yapılmasını sağlamalıdır.

#### **Hakikati Öğrenme Hakkı**

22. Hakikati öğrenme hakkına ilişkin toplumsal cinsiyet perspektifi, zorla ve irade dışı

kaybedilmelerin kadınları hem bireysel hem de kolektif düzeyde nasıl etkilediğini ortaya çıkarmalıdır. Mevcut bilgilere tam erişimi sağlamakla yükümlü olan Devletler aynı zamanda, bilgi isteme yöntemine dair sorunlara da dikkat ederek kadınların her türlü bilgiye sahip olmalarını sağlayacak tüm önlemleri almalıdır.

23. Toplumsal cinsiyet yaklaşımı, hakikat komisyonları dahil her türlü hakikat arama sürecinin oluşturulma aşamasındaki tartışmaların parçası olmalı, bu süreçlerin işleyişine ve değerlendirilmesine dahil edilmelidir. Zorla kaybetmelere dair herhangi bir hakikati arama sürecinde Devletler özellikle toplumsal cinsiyet analizi, toplumsal cinsiyet perspektifini uygulamak için gerekli uygun uzmanlık ve eğitim ve zorla kaybetmelerin kadınlar üzerindeki etkilerini görünür hale getirecek hakikati arama süreçlerini ortaya döken belgeler için bir bütçe ayrılmasını güvence altına almalıdır.

24. Devletler zorla kaybetmeleri araştırmak için bir hakikat komisyonu oluştururken, komisyon üyelerini belirlerken toplumsal cinsiyet dengesini göz önünde bulundurmalıdır. Kadınların komisyon üyesi ve çalışanı olarak görevlendirilmeleri zorla kaybetmeler bağlamında cinsel şiddet vakalarının araştırılmasını kolaylaştırmaktadır.

25. Hakikat arayışı süreçleri kadınların katılımını güvence altına almalıdır. Çalışma Grubu'nun deneyimleri göstermiştir ki, kadınlar genellikle kendileri hakkında konuşmak yerine eşlerinin ya da çocuklarının hikâyelerini ön plana çıkarmaktadırlar. Bu yüzden soru formları, protokoller ve mülakat kılavuzları bu durumu göz önünde bulundurmalıdır. Hakikati arama sürecinde kullanılan mülakatlar, açık duruşmalar, kamusal ve basınla ilgili malzemeler ve veritabanları toplumsal cinsiyet perspektifine sahip olmalı, kadınların katılımını kolaylaştırmalı ve onların çektikleri acıları ve sorunlarını görünür kılmalıdır. Son olarak, toplumsal cinsiyet perspektifi incelenmekte olan zorla kaybetmelerin sebeplerine ve sonuçlarına kılavuzluk etmelidir.

#### **Etkin bir hukuk yoluna başvurma hakkı**

26. Hızlı ve etkin bir hukuk yoluna başvurma hakkının güvence altında olması böylesi başvurulara olanak sağlayan araçlara erişimi gerektirmektedir. Bu bağlamda kadınların karşılaştığı pek çok engel göz önünde bulundurulduğunda, Devletler zorla kaybedilmelerin mağduru olan kadınların haklarından yararlanmaları için gerekli araçlara erişebilmelerini güvence altına almak için ek tedbirler almalıdır.

27. Bildirge'nin 13. Madde'si uyarınca, Devletler zorla kaybetmeler hakkında resen bir inceleme başlatmakla ve bu incelemeyi ciddi bir yaklaşımla yürütmekle yükümlüdür. Devletler ayrıca şikayetlerin, şikayetçilerin cinsiyetlerinden bağımsız, eşit bir şekilde değerlendirilmesini ve ilgili durumlarda kadınlar için özgül prosedürlerin mevcut olmasını ve mağduru ailesinin bilgi hakkının desteklenmesini güvence altına almalıdır.

28. Çalışma Grubu kaybetmeler sırasında cinsel ve cinsiyete dayalı şiddetin olabileceğini ve yürütülen inceleme sırasında bu tür durumların özel bir alaka gerektirdiğini kabul eder. Böyle durumlarda kadınların çektiği acılara ayrıca önem verilmeli ve bu acılar görünür kılınmalıdır. Kadına karşı diğer tüm şiddet türlerinde olduğu gibi, Devletler kadınların zorla kaybedilmelerini incelerken gereken özeni göstermelidir.

29. Devletler, zorla kaybetmelerin kadın mağdurlarının tam bir yargısal korumaya sahip olmalarını sağlamak için kapsamlı, eşgüdümlü ve uygun kaynaklarla desteklenen bir devlet politikası oluşturmalıdır. Böyle bir politika, zorla kaybetme eylemlerinin gerektiği gibi engellenmesinin, incelenmesinin, cezalandırılmasının ve tazmin edilmesinin güvence altına alınmasına yardımcı olacaktır. Bunun için, Devletler kadınların etkin yargı yollarına gitmeleri konusunda karşılaştıkları engelleri tanımalı ve bu engelleri ortadan kaldırmak için gerekli tüm adımları atmalıdır. Bu tedbirler, dil, ekonomik ve kültürel bariyerler gibi Devlet kurumlarına erişimde kadınların yaşadıkları eşitsizliklerin üzerine eğilmelidir.

30. Devletler, toplumlardaki eğitim, ekonomi, ırk, etnik kimlik ve dil vb. anlamında farklılıkları göz önünde bulundurarak zorla kaybetmelerin kadın mağdurları ve aileleri için açık olan adli yollar hakkında bilgileri ülke çapında dolaşıma sokmalıdır. Ayrıca Devletlerin, kadınların ivedilikle tam ve kesin bilgi edinmelerini ve zorla kaybetmeler üzerine bilgi toplarken saygın muamele görmelerini güvence altına almaları gerekmektedir.

31. Kadınların karşılaştıkları engellerin ortadan kaldırılmasını sağlayabilecek tedbirler arasında mahkemelerde, savcılık ofislerinde çocuk bakımı yerlerinin olması, güvenli ulaşım, tanıklık yapacak kadınlara öncesinde, tanıklık sırasında ve duruşma sonrasında psikolojik destek sunmak yer almaktadır. Devletler, mahkemelerle daha yakın çalışabilmeleri ve özellikle de Devlet kurumlarına daha rahat erişebilmeleri için kadın örgütlerine ve diğer örgütlere destek sunabilir. Devletler mahremiyeti güvence altına almak ve tanıklarının damgalanmasının önüne geçmek için mahkemelerde gizli duruşma ya da koruyucu paravan gibi yöntemlere başvurmayı göz önünde bulundurmalıdır.

#### **Tanık ve mağdurların korunması**

32. Devletler, mağdurların zorla kaybetmelerden doğrudan zarar gören kaybedilen kişiler olabileceklerini göz önünde bulundurarak tanıkların ve mağdurların korunmaları için ek koruyucu tedbirler sağlamalıdır. Bu, tüm etkin incelemelerde ve insan hakları ihlallerinin kovuşturulmasında olmazsa olmazdır. Tanıkların kadın olduğu durumlarda, başarılı bir koruma için fiziksel koruma tedbirleri alınmalı ve tanıklara ve mağdurlara psikolojik destek sağlanmalıdır. Uygulanacak tedbir türleri yaşanan psikolojik ve fiziksel travmanın ağırlığına ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet dahil maruz kalınan şiddetin getirdiği utanç duygusuna göre değişmelidir. Bir kadının hikayesini anlatmak için kendini rahat hissedeceği güvenli bir ortam için tanık koruma programlarına toplumsal cinsiyet perspektifi dâhil edilmelidir. Bu, kadın mağdurların ikinci kez mağdur edilmelerinin önüne geçmek için gereklidir.

#### **Kadınların katılımı**

33. Kadınların zorla kaybetmeler alanına katılımı karar alma süreçleri, uygulama ve değerlendirme dahil tüm aşamalarda tam anlamıyla temsil edilmeleriyle sağlanmalıdır.

34. Devletler ayrıca zorla kaybetmelerin mağduru oldukları vakalarda kadınların tüm resmi işlemlerde etkin katılım göstermelerini güvence altına almalıdır. Kadınların eğitime erişiminin daha sınırlı olması ve politik ve ekonomik ayrımcılığa uğramaları, yasal mekanizmalara ve kamu kuruluşlarına erişimlerinde sorunlara yol açabilmektedir. Bu durum, kadınlar için kamusal alanlar yaratmanın, siyasi seçenekleri ve hakları konusunda onları eğitmenin ve zorla kaybetmelerin kadın mağdurlarının sorunları ve ihtiyaçları konusunda kamu görevlilerini ve vatandaşları eğitip bilinçlendirmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Devletler kadın hakları, kadınların eşitliği, ayırım gözetmeme ve kadınların isteklerine gerektiği biçimde karşılık verme konusunda tüm kamu görevlilerine yönelik eğitim programları geliştirmeli ve bu programları güçlendirmelidir.

35. Kamu kurumlarına erişimin ve kamu kurumlarıyla muhataplığın sınırlı olması, kadınların yakınlarını arama şeklini etkilemektedir. Bilgi arayışında olan pek çok kadın yakınlarını ararlarken ilk olarak hastanelerde, polis karakollarında ya da morglarda buluşmaktadırlar. Yakınlarının kaybedilmesiyle ilgili olarak örgütlenmeye ve Devlet'ten hesap sormaya karar verdiklerinde, siyasi eylem gerçekleştirmenin alışılacağı yolları kadınlar için genellikle açık değildir. Bunun sonucu olarak pek çok kadın grubu kamusal gösterilere başvurur. Bu durum, kadınların kamu kurumlarını kullanmaya alışmalarına yardımcı olma gerekliliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Devletler, çoğunlukla dışlanmış ve daha önceleri apolitik olan kadınların sorunlarını dile getiren yegâne kanallar durumundaki kişilerin veya taban gruplarının ana-akım politik işleyişe katılmaları ve kendi özgün perspektiflerini politik yaşamın geleneksel

alanına getirmeleri için faaliyetlerinin önünü açacak yasal, idari, adli ve daha başka tedbirler almalıdır.

36. Devlet, kadınların zorla kaybetmeler karşısında yürüttükleri eylemleri nedeniyle maruz kalabilecekleri misilleme, yıldırma ve tehditlere ve kadınların bu eylemleri nedeniyle toplum tarafından damgalanmasına karşı mücadele etmeli ve bunları önleyecek tedbirler almalıdır. Çalışma Grubu'nun gözlemlerine göre insan hakları savunuculuğu ve aktivistliği yürüten kadınlar ve kaybedilen kişilerin yakınları sıklıkla şiddete maruz kalmaktadır ve bu insanların kendileri de zorla kaybedilmelerinin mağdurları olmaktadır.

#### **Onarım hakkı**

37. Bildirge'nin 19. Madde'si her ne kadar zorla kaybetmelerin mağdurlarına ve bakmakla yükümlü oldukları kişilere zararların giderilmesi ve rehabilitasyon hakkı öngörüyor olsa da, Çalışma Grubu bu hakkın daha geniş bir onarım bağlamında incelenmesi gerektiğine inanmaktadır.

38. Onarım programları "mağdur" kavramını geniş ve kapsamlı bir tanım içerisinde kullanmalı ve doğrudan ve dolaylı mağdur ayrımı yapmamalıdır. Mağdura dair kapsamlı bir tanım, kaybedilmenin doğrudan bir sonucu olarak kendilerine özgü acılar çektikleri için kaybedilen kişinin aile fertlerini de mağdur olarak tanımlamalıdır. Kadınları ve kaybedilen kişinin aile fertlerini mağdur olarak tanımlamak, mağduriyetlerinin tam anlamıyla tanınmasını, telafisini ve rehabilitasyonunu sağlayarak çektikleri acıları kabul etmek anlamına gelir. Bu, kalıp yargıların yıkılmasına ve toplumsal cinsiyet hiyerarşilerinin ortadan kaldırılmasına yardımcı olacaktır.

39. Onarım, çoğunlukla zorla kaybetmelerin ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin mağdurları oldukları için özellikle kadınlar için önemlidir. Onarım, kadınların eşit vatandaşlar olarak haklarının tanınmasını, gördükleri zararların kabul edilmesini ve mağdurların iyileşmesine somut katkıda bulunulmasını gerektirmektedir.

Çalışma Grubu, toplumsal cinsiyet perspektifine göre oluşturulmuş onarım programlarının kadınların rehabilitasyonuna daha somut katkılarda bulunduğunu kabul eder. Onarım programları kadınların yaşadıkları mağduriyet öncesi duruma dönmelerini sağlama potansiyeline sahip olduğu gibi, önceden var olan toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini yıkarak toplumu dönüştürme imkanına da sahiptir.

40. İhlallere tekrar maruz kalmama hakkı, Devletlerin sadece var olan zorla kaybetme vakalarını düzeltmesini değil, aynı zamanda kaybetmelerin ortaya çıkmasına izin veren koşulların ortadan kaldırılmasını ve ileride benzeri olayların tekrarlanmasının önüne geçilmesini sağlayacak tedbirleri uygulamasını gerektirmektedir. Bu, sadece gelecekteki mağdurların güvenliğini sağlamak açısından değil, daha fazla insanın ve özellikle kadının mağdur olmasını önlemek açısından da hayati bir öneme sahiptir. Bilhassa, genel olarak kadına yönelik şiddetin ve özel olarak zorla kaybetmelerin köklerinin derin toplumsal eşitsizliklerde yattığı toplumlarda Devletler bu eşitsizliklerin üstesinden gelecek önleyici tedbirler almak zorundadır.

41. Sembolik onarımlar kapsamlı bir onarım programının çok önemli bileşenleridir. Sembolik onarımlar anma günleri, müze ve parklar, yeniden definler ve törenleri, bireysel ve kolektif özürler, levhalar, mezar taşları, anıtlar ve başka uygun girişimler biçiminde olabilir. Sembolik onarımlar mağdurların psikolojik ve duygusal rehabilitasyonuna katkıda bulunur; ayrıca, kolektif boyutları ve toplumun bütünü üzerindeki etkileri bakımından büyük öneme sahiptir.

42. Sembolik onarımların, kadınların görülme ve hatırlanma biçimleri üzerinde, toplumsal cinsiyetle bağlantılı etkileri olur. Sembolik onarımların, bilhassa, kalıpyargıları güçlendirmemesi, bunları yıkması gerekir. Örneğin, anıtlar kadınları sadece ilgi şefkat gösteren ya da mağdur kişiler olarak değil aynı zamanda zorla kaybetmelere karşı mücadelede öncü rolü olan insanlar olarak göstermelidir.

43. Devletler, kadınların onarım [programlardan] yararlanma imkanlarına ket vuran dil ve okuma-yazmayla ilgili engellerin üzerine eğilmelidir. Devletler ayrıca kadınların onarım [programlardan] yararlanmasında bilgi, ulaşım, belgelendirme ya da mali kaynak eksikliği gibi sebeplerle ortaya çıkan engelleri de dikkate almalıdır.

44. Bir ailenin ferdi olan ve özellikle de zorla kaybetmeler yüzünden ailenin başına geçmek durumunda kalan kadınların maddi, mali, psikolojik ve hukuki yardıma ihtiyaçları vardır. Bu konuyla ilgili devlet kurumları bu kadınlara gerekli danışmanlığı, rehabilitasyonu ve destek hizmetini, yardımı ve bilgiyi sunmalıdır.

### Eğitim ve farkındalığı artırma

45. Devletler, Bildirge'nin 6. Madde'sinde belirtilen yükümlülüklerine uygun bir biçimde, emniyet görevlilerini kaybetmelerle ilgili konularda eğitmelidir. Bu eğitime, zorla kaybetmelerin kadınlarda yol açtığı sonuçlar üzerine bilinçlendirmenin yanı sıra cinsel şiddet ve bu şiddeti önleyecek ve buna karşılık verecek adımlar da dahil edilmelidir. İlaveten, kamu görevlileri, Devlet'le etkileşime geçen kadınların maruz kalabilecekleri damgalanmayı dikkate almalarını sağlayacak şekilde eğitilmelidir. Kamu görevlileri ayrıca Devlet'le ilişkiye geçmelerinde karşılıklarına çıkabilecek engelleri aşabilmeleri için kaybedilmiş kişilerin kadın yakınlarıyla etkileşime geçme teknikleri üzerine de eğitilmelidir. Bu eğitimler, kadınların ve erkeklerin rolleri ve statüleriyle ilgili kalıplaşmış tavırları değiştirmeyi hedefleyen programları içermelidir.

46. Devlet yetkilileri, kadınların sahip oldukları hakların, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin ve zorla kaybetmelerin kadınlar üzerinde farklı etkiler yarattığının bilincinde olmalıdırlar. Savcılar, polis memurları, hakimler, mahkemelerin atadığı avukatlar, idari personel, adli uzmanlar ve zorla kaybetmelerin önlenmesi, incelenmesi ve soruşturulmasıyla ilgili diğer kamu görevlileri gibi yargı ve emniyet görevlilerininin toplumsal

cinsiyete duyarlı bir şekilde eğitilmeleri, Bildirge'nin toplumsal cinsiyet perspektifine göre etkin biçimde uygulanması için kaçınılmazdır.

47. Bu genel yorumun yayınlanması ve dağıtılması, zorla kaybetmelerin kadın mağdurlarının durumlarını iyileştirmeyi amaçlayan tedbirlere önemli bir katkıda bulunacaktır. Çalışma Grubu, tüm ilgili aktörleri bu genel yorumu yayınlamaya ve dağıtmaya davet eder.

### KAYNAKÇA

#### Kitap, Makale ve Raporlar

Acar, F.; Ertürk, Y. (2011). Kadınların İnsan Hakları: Uluslararası Standartlar, Kazanımlar, Sorunlar. Serpil Sancar (der.), *Birkaç Arpa Boyu...21. Yüzyıla Girenken Türkiye'de Feminist Çalışmalar (Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan)* içinde (281-303). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Açık, N. (2002). Ulusal Mücadele, Kadın Mitosu ve Kadınların Harekete Geçirilmesi: Türkiye'deki Çağdaş Kürt Kadın Dergilerinin bir Analizi. Aksu Bora ve Asena Günel (der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm* içinde (279-306). İstanbul: İletişim Yayınları.

Afshar, H. (2003). Women and Wars: Some Trajectories Towards a Feminist Peace. *Development in Practice*, Cilt:13, Sayı:2/3, 178-188.

Agamben, G. (2008). *Olağanüstü Hal*. Kemal Atakay (çev.), İstanbul: Varlık Yayınları.

Ahıska, M. (2006). Kayıp Annelerinin Şiddete Tanıklığı. *Amargi*, Sayı:2, 22-24.

Aslan, Ö. (2007). *Politics of Motherhood and the Experience of the Mothers of Peace in Turkey*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Balta Paker, E.; Akça, İ. (2013). Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler: Türkiye'de Köy Koruculuğu Sistemi. *Toplum ve Bilim*, Sayı:126, 7-35.

Barış için Kadın Girişimi (2013). *Çözüm Süreci Raporu*. [https://dl.dropboxusercontent.com/u/2389990/bikg%20raporu\\_2014.2.3.pdf](https://dl.dropboxusercontent.com/u/2389990/bikg%20raporu_2014.2.3.pdf)

Bellucci, M. (1999). Childless Motherhood: Interview with Nora Cortinas, a Mother of the Plaza de Mayo, Argentina. *Reproductive Health Matters*, Cilt:7 Sayı:13, 83-88.

Benjamin, W. (2001). Tarih Kavramı Üzerine. Nurdan Gürbilek (der.), *Walter Benjamin: Son Bakışta Aşk* içinde, (39-49). İstanbul: Metis Yayınları.

Berktaş, F. (1998). Cumhuriyet'in 75 yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak. Ayşe Berktaş Mirzaoğlu (der.), *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde (1-12). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Burchianti M. E. (2004). Building Bridges of Memory: The Mothers of the Plaza de Mayo and the Cultural Politics and Maternal Memories. *History and Anthropology*, Cilt:15 Sayı:2, 133-150.

Butler, J. (2005). *Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*. Başak Ertür (çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Cockburn, C. (1999). Gender, Armed Conflict and Political Violence. *The World Bank*, Washington DC.

Cockburn, C. (2004). *Mesafeyi Aşmak: Barış Mücadelesinde*

*Kadınlar*. Ebru Kılıç (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Cockburn, C. (2009). *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi*. Füsün Özlen (çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Çağlayan, H. (2007). *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çağlayan, H. (2009). *Kürt Kadınlarının Penceresinden: Resmi Kimlik Politikaları, Milliyetçilik, Barış Mücadelesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Das, V. (2007). *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Demirler, D. (2008). İnsan Hakları ve Egemenlik Sarkacında Türkiye'de Yerinden Edilme ve Toplumsal Cinsiyet, *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, Mart 2006-2007 Seçkisi, 33-55.

Enloe, C. (2000). Feminizm, Milliyetçilik ve Militarizm. Ayşe Gül Altınay (der.), *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde (203-226). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ertürk, Y. (1993). Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın. Şirin Tekeli (der.), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde (199-210). İstanbul: İletişim Yayınları.

Femenia N. A.; Gil C. A. (1987). Argentina's Mothers of Plaza de Mayo: The Mourning Process from Junta to Democracy. *Feminist Studies*, Cilt:13 Sayı:1, 9-18.

Göral, Ö.S.; Işık, A.; Kaya, Ö. (2013). *Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler*. Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi [http://www.hakikatadalethafiza.org/images/UserFiles/Documents/Editor/Yay%C4%B1mlar/HAH\\_Konusulmayan-Gercek\\_2013.pdf](http://www.hakikatadalethafiza.org/images/UserFiles/Documents/Editor/Yay%C4%B1mlar/HAH_Konusulmayan-Gercek_2013.pdf)

Gündüz-Hoşgör, A.; Smiths, J. (2003). Linguistic Capital: Language as a Socio-economic Resource among Kurdish and Arabic Women in Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, Cilt: 26 Sayı: 5, 829-853.

Hayner P. (2001). *Unspeakable Truths*. New York: Routledge.

Hollander, N. C. (1996). The Gendering of Human Rights: Women and the Latin American Terrorist State. *Feminist Studies*, Cilt:22 Sayı:1, 40-80.

Keskin, E.; Yurtsever L. (2006). *Hepsi Gerçek: Devlet Kaynaklı Cinsel Şiddet*. Punto Yayınları.

Kılıç, Ş. (1992). *Biz ve Onlar: Türkiye'de Etnik Ayrımcılık*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kurban, D. (2009). Bir 'Güvenlik' Politikası Olarak Koruculuk Sistemi. Ali Bayramoğlu, Ahmet Insel (der.), *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* içinde. (253-259). İstanbul: Tesev Yayınları.

Malin, A. (1994). Mothers Who Won't Disappear. *Human Rights Quarterly*, Cilt:16 Sayı:1, 187-213.

Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı. (2012). *Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti*. [http://goc.bilgi.edu.tr/docs/FES-dunyadan\\_12.pdf](http://goc.bilgi.edu.tr/docs/FES-dunyadan_12.pdf)

Neyzi, L.; Darıcı, H. (2013). *Özgürüm Ama Mecburiyet Var: Diyarbakırlı ve Muğlalı Gençler Anlatıyor*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özar, Ş.; Çağlayan, H.; Tepe Doğan, A. (2011). *Ne Değişti?: Kürt Kadınların Zorunlu Göç Deneyimi*. İstanbul: Ayizi Kitap.

Özar, Ş.; Uçarlar, N.; Aytaç, O. (2013). *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Paramiliter Bir Yapılanma- Köy Koruculuğu Sistemi*. Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü.

Ross, F.C. (2001). Speech and Silence: Women's Testimony in the First Five Weeks of Public Hearings of the South African Truth and Reconciliation Commission. Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele, Pamela Reynolds (der.), *Remaking a World: Violence, Social Suffering and Recovery* içinde. (250-279). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Sancar, S. (2001). Savaşta Çocuklarını Kaybetmiş Türk ve Kürt Anneleri Üzerine Bir Yorum. *Toplum ve Bilim*, Sayı: 90, 22-40.

Schirmer, J. G. (1989). 'Those Who Die for Life Cannot be Called Dead': Women and Human Rights Protest in Latin America. *Feminist Review*, Sayı:32, 3-29.

Scott, J.W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*. Cilt: 91 Sayı:5, 1053-1075.

Sirman, N. (2002). Kadınların Milliyeti. *Milliyetçilik: Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt:4* içinde. (226-244). İstanbul: İletişim Yayınları.

Şentürk, B. (2012). *İki Tarafta Evlat Acısı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tosh, J. (2013). *Tarihin Peşinde*. Özden Arıkan (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Turano, L. C. (2011). The Gender Dimension of Transitional Justice Mechanisms. *International Law and Politics*, Cilt:43, 1045-1086.

Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ- International Center for Transitional Justice) (2013). *Beyond Relief: Addressing the Rights and Needs of Nepal's Wives of the Disappeared*. <http://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Briefing-Nepal-WivesofDisappeared-2013.pdf>

Üstündağ, N. (2011). *Geçmişle Yüzleşme: Arjantin Deneyimi*. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi 11-15 Nisan 2011 Çalışma Ziyareti Raporu. Özlem Kaya (çev.), [http://www.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Arjantin/ARG\\_Raporu\\_TR.pdf](http://www.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Arjantin/ARG_Raporu_TR.pdf)

Üstündağ, N. (2013). *Dünyada Barış Süreci Deneyimleri ve Kadınların Rolü*. Barış için Kadın Girişimi Toplantısı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Mart 2013.

Valji, N. (2011). Bir Fırsat Penceresi: Kadınlar için Geçiş

Dönemi Adaleti Çalışmaları. Özlem Kaya (çev.), *Birleşmiş Milletler Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kadının Güçlendirilmesi Birimi*. <http://www.hakikatadalethafiza.org/kaynak.aspx?GResourceId=36&LngId=1>

Vesiah, N. (2006). "Hakikat Komisyonları ve Toplumsal Cinsiyet: Ülkeler, Politikalar ve Usul ve Yöntemler". <http://www.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Nesiah-HKToplumsalCinsiyet.pdf>

Yalçın-Heckmann, L. (2002). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*. Gülhan Erkaya (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Yörük, E. (2012). Welfare Provision as Political Containment: The Politics of Social Assistance and the Kurdish Conflict in Turkey. *Politics and Society*, Sayı:40, 517-547.

Yuval-Davis, N. (2010). *Cinsiyet ve Millet*. Aysin Bektaş (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Yüksel, M. (2006). The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey. *Middle Eastern Studies*, Sayı:42 No:5, 777-802.

#### Gazete/İnternet Sitesi Yazıları

Can, B. (2014). Yeni Bir Tanıklık Rejimi Kurulurken. (Erişim tarihi: 25.02.2014) <http://zanenstitu.org/yeni-bir-taniklik-rejimi-kurulurken-basak-can/>

Demokrasi Yoluyla Barış için Dullar (Windows for Peace Through Democracy). *Submissions to Cedaw Regarding a General Recommendation on Women in Conflict Situations*. [http://www.wunrn.com/news/2011/06\\_11/06\\_20/062011\\_widows.htm](http://www.wunrn.com/news/2011/06_11/06_20/062011_widows.htm)

Derince, Ş. (2014). Hakikatlerle Yüzleşmede Kültürel Bağlamı içinde Anlatı/Dil. (Erişim tarihi: 03.04.2014) <http://www.toplumvekuram.org/?guncelyazilar=hakikatlerle-yuzlesmede-kulturel-baglami-icinde-anlatidil>

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi Cezasızlıkla Mücadele Ekibi. (2013). İnsan hakları gününde kaybedilenler için adalet yok. 9 Aralık 2013. (Erişim tarihi: 15.01.2014) <http://hafiza-merkezi.org/duyuru.aspx?NewsId=326&LngId=1>

Özding, D. Doksanlar Dizisi ve Daha Bir Sürü Şey. Bianet.org, 18 Ocak 2014. (Erişim tarihi: 20.01.2014 ) <http://bianet.org/biamag/yasam/152807-doksanlar-dizisi-ve-daha-bir-suru-sey>

Üstündağ, N. (2013). "Barış Süreçlerinde Şeffaflık Anlaşmadan Sonra Geliyor" Deniz Zerin'in söyleşi. <http://t24.com.tr/haber/baris-sureclerinde-seffalik-anlasmadan-sonra-geliyor,227621>

#### Karar, Kanun, Önerge ve İddianameler

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu Zorla Kaybetmelerden Etkilenen Kadınlar Hakkında Genel Yorum. <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/112/57/PDF/G1311257.pdf?OpenElement>

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi Zorla ya da İrade Dışı Kaybetmeler Çalışma Grubu Zorla Kaybetmeler Durumunda Hukuksal Kişiliğin Tanınması Hakkı üzerine

Genel Yorum <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Disappearances/GCRecognition.pdf>

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2000). 1325 nolu kararı. <http://www.un.org/womenwatch/osagi/wps/>

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2008). 1820 nolu kararı. [http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/RES/1820\(2008\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1820(2008))

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2009). 1889 nolu kararı. [http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/RES/1889\(2009\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1889(2009))

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2013). 2122 nolu kararı. <http://unscr.com/en/resolutions/doc/2122>

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları. [www.sosyalyardimlar.gov.tr](http://www.sosyalyardimlar.gov.tr)

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). Geçici Madde 15. <http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/anayasa.maddeler?p3=215>

Türkiye Cumhuriyeti Medeni Kanunu. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/medeni/medeni.html>

Türkiye Cumhuriyeti Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5510.pdf>



## ÖZLEM KAYA

Yüksek lisansını Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde doktora eğitimine devam etmektedir. Bir süre çevirmen olarak çalıştı, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi internet sitesi için makale çevirileri yaptı. Friedrich Ebert Stiftung Türkiye Temsilciliği'nde Türkiye'deki anayasa yapım süreciyle ilgili yarı zamanlı proje koordinatörü olarak görev yaptı. 2012 yılında beri Hakikat Adalet Hafıza Merkezi Hafıza Çalışmaları ekibinde çalışıyor.

## HATİCE BOZKURT

Anadolu Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü öğrencisi. İki yıla yakın Özgür Gündem Gazetesi'nde kadın sayfası editörlüğü yaptı. Son bir yıldır Hakikat Adalet Hafıza Merkezi'nde çalışıyor. Merkez çalışmaları kapsamında gerçekleştirilen Kürtçe görüşmeleri, deşifre ve çevirilerini ve Hafıza Çalışmaları kapsamındaki diğer belgeleme çalışmalarını yapıyor.



Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, çatışma dönemlerinde ve otoriter yönetimler altında yaşanan ağır insan hakkı ihlallerinin açığa çıkarılmasına, bu ihlallerle ilgili toplumsal hafızanın güçlendirilmesine ve adalet arayışlarında mağdurların desteklenmesine geçiş dönemi adaleti perspektifiyle katkı sunmak amacıyla kuruldu. Geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmanın gerçekleşmesi için, yaşanan sistematik ve ağır insan hakkı ihlallerinin uluslararası standartlara uygun bir şekilde belgelenmesi, bu ihlallerin yaşandığı alanlarda bastırılmış alternatif anlatıların toplanarak farklı toplumsal kesimlere yayılması ve hak ihlaline uğrayan grupların adalete erişiminin sağlanması gerektiği inancındayız.

Bu yaklaşımla, öncelikle somut bir ağır insan hakkı ihlalinden yola çıkmaya karar verdik ve zorla kaybetmeleri çalışma alanı olarak belirledik.

Bu rapor, kaybedilenlerin eşlerinin deneyimlerine odaklanarak bu ağır hak ihlaline cinsiyet perspektifinden bakma çabasının bir ürünü. Raporda cevaplarını bulmak istediğimiz sorular şunlar: Zorla kaybedilenlerin eşleri bu süreci nasıl yaşadı, hayatları nasıl değişti, kimlerle dayanışma ilişkisi kurdu, kaybedilme sonrasında nasıl bir mücadele verdi, hangi sosyal haklarından mahrum kaldı? Tüm dünya örneklerinde olduğu gibi Türkiye’de de zorla kaybetmelere karşı mücadele ağırlıklı olarak kadınlar tarafından yürütülüyor. Bu raporun da, kadınların devam eden mücadelesine bir katkı olmasını umuyoruz.

